

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za informacijske i komunikacije znanosti
Katedra za bibliotekarstvo

Ilustracije u knjigama u srednjovjekovlju i renesansi

(diplomski rad)

Mentorica: dr. sc. Ana Barbarić

Studentica: Maja Maković

Zagreb, prosinac 2014.

Sadržaj

1. UVOD.....	4
2. ŠTO JE ILUSTRACIJA?.....	6
3. RAZVOJ ILUSTRACIJA KROZ POVIJEST.....	8
4. EUROPSKO SREDNJOVJEKOVLJE	
4.1. RANI SREDNJI VIJEK – KAROLINŠKA RENESANSA.....	14
4.2. VISOKI I KASNI SREDNJI VIJEK.....	28
4.2.1. RAZDOBLJE GOTIKE I RENESANSE.....	31
5. TEHNIKE TISKANJA.....	37
6. PROTESTANTSKE TISKARE U HRVATSKOJ I SLOVENIJI.....	51
6.1. HRVATSKE I SLOVENSKE ILUSTRACIJE KATEKIZAMA.....	54
7. ZAKLJUČAK.....	56
8. DODATAK.....	58
9. LITERATURA.....	62

1. UVOD

Čovjekova sposobnost usmenog komuniciranja oduvijek je bila ograničena, što vremenom, što prostorom. Iz tih razloga čovjek od davnina koristi mnemotehnička pomagala koja bi mu olakšala pamćenje određenih sadržaja – ljudi se tako i danas u komunikaciji služe različitim vizualnim sredstvima i pomagalima, prije svega znakovima i slikama. Kasnije je upotreba pisma, potom tiskarstva, a danas i elektroničkih medija, naglo ubrzala razvoj i povećala količine prijenosa različitih vrsta znanja. Uporabom grafičkih pomagala, znakova, crteža, a potom i pisma, čovjek je dobio mogućnost komunicirati izvan prostornih i vremenskih ograničenja.

Cilj je ovoga rada istražiti, objasniti i prikazati na koje je sve načine slika, u kontekstu ilustracije, iluminacije i minijature, utjecala na kulturne, socijalne i umjetničke promjene na planu knjige. Rad obuhvaća razdoblje ranog, visokog i kasnog srednjeg vijeka te renesanse. Smatrala sam da je na nekim dijelovima, zbog preglednijeg povijesnog i likovnog razvoja, nužno napraviti i detaljniju podjelu na romaniku, gotiku, ranu i visoku renesansu. Budući da je srednji vijek oduvijek bio vrlo opsežno i kompleksno razdoblje, potrebno ga je detaljno istražiti i kulturološki objasniti. Kroz srednji vijek možemo pratiti širenje pisane riječi, od pojedinačnih primjeraka knjiga nastalih prepisivanjem pa sve do masovne proizvodnje nakon izuma tiskarskog stroja.

Ilustracija, kao jedna od najstarijih umjetničkih formi, javlja se još u Starom Egiptu. Na papirusima su se najčešće bilježili vjerski, ali i profani sadržaji povijesnih, astronomskih, matematičkih i medicinskih tematika, a slikovni su prikazi bili jedni od glavnih sredstava komunikacije. Zasižno najpoznatije i prve sustavno ilustrirane knjige bile su egipatske *Knjige mrtvih*. Ove su se papirusne knjige u obliku svitaka polagale u sarkofage kako bi pokojnika 'pripremile' na prijelaz u drugi svijet. Iako je proces bio namijenjen faraonima, ova je povlastica krajem Starog kraljevstva postala dostupna svima. Knjige mrtvih sadržavale su ritualne tekstove, himne bogovima te ispovijed pokojnika, a slike su se umetale ispod ili iznad teksta, često i iznad kolumni. U antičko su vrijeme bila oslikana mnoga djela, najčešće iz botanike i matematike, a početkom srednjega vijeka ilustracije postaju još značajnijim sredstvom približavanja vjerskog sadržaja neukom puku, upravo zbog svoje jednostavnosti i preglednosti. Prijelazno razdoblje između izamiranja antičke kulture te njezinog ponovnog oživljavanja u

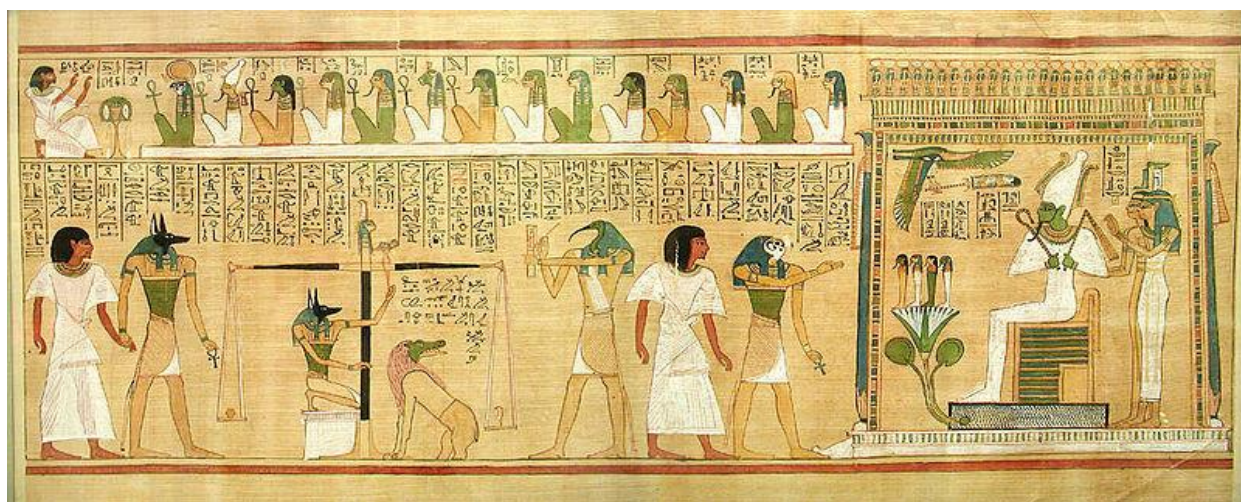
doba renesanse humanisti su nazvali srednjim vijekom. U tom se razdoblju oblikuju brojne bitne sastavnice zapadnoeuropske kulture i civilizacije, u okvirima kršćanske vjere i Crkve. Naime, kada promatramo cjelokupnu kulturu te time i povijest knjige, čitanja, a zatim i ilustriranja, zaključujemo kako je glavna poveznica među njima upravo kršćanski svjetonazor. Crkva je već na samom početku srednjega vijeka prihvatila korištenje slikovnih prikaza u svrhu boljeg razumijevanja teksta.

Smatram da je za odabranu temu bitno istaknuti kako postoje dvije vrste ilustracija: u prvu skupinu pripadaju rukom izvedene iluminacije, a u drugu knjižna grafika. Potrebno ih je razlikovati, jer je njihovo podrijetlo drugačije - rukom izvedene iluminacije nastavljaju se na srednjovjekovno minijaturno slikarstvo, dok početke knjižne grafike nalazimo na drvorezima ili ksilografskim knjigama koje prethode Gutenbergovom izumu.

2. ŠTO JE ILUSTRACIJA?

Ilustracija (lat. *illustratio*) označava sliku, skicu, crtež uz tekst, dodatak ili objašnjenje u obliku komentara, primjera, slika i sl. radi jasnoće ili živosti te ilustrirani list; žurnal.¹ Općenito pojam ilustracije označava objašnjavanje jednog umjetničkog djela drugim (npr. književnog djela likovnim sredstvima), tumačenje komentarima, primjerima i/ili slikama. U kontekstu ovog diplomskog rada ilustraciju ću sagledavati kao likovnu interpretaciju teksta na način da taj tekst objasni, ali i ukrasi.

Kada govorimo o oslikavanju knjiga, najčešće govorimo o *iluminaciji* te ću ponajprije započeti objašnjenjem razlika između ova dva pojma. Iluminacija se prvenstveno odnosi na ukrašavanje rukopisa minijaturama, inicijalima i ornamentima margina s ciljem da bogatstvo ukrasa odražava vrednovanje pisane riječi. Kao što sam već u uvodu spomenula, *Knjige mrtvih* bile su ukrašene minijaturama, kao i neki fragmenti papirusa i pergamena iz vremena starih Grka i Rimljana.



Sl. 1. Huneferova knjiga mrtvih s prizorom suđenja pokojniku, 12/ 13. st. pr. Krista, London, British Museum

¹Anić, V. Goldstein, I. Rječnik stranih riječi. Zagreb : Novi Liber, 2000. Str. 582

Razvoj iluminacije neosporno je vezan za uspon rukopisne knjige, a u vrijeme skupocjenih, rukom pisanih knjiga (najčešće su to bile Biblije i vjerski zapisi), iluminacije nastaju isključivo u samostanima. U 12. stoljeću dolazi do širenja ove tehnike i na privatne upotrebe, ali u 13. stoljeću ona ponovo zapada pod monopol samostana koji okupljaju skriptorske radionice. Jasno razdvajanje ilustracije i iluminacije dolazi još kod antičkih pisara – ukoliko je sadržaj teksta tražio i vizualno objašnjene, a ne samo ukras, bio je ilustriran slikom uklopljenom u tekst. Ilustraciju je u to vrijeme označavala slika bez okvira i pozadine, no bila je podređena omjerima stupaca i obujmu teksta.

Iluminacija knjiga antičkog je podrijetla, a procvat doživljava u srednjem vijeku, kada mijenja svoj antički oblik u srednjovjekovni kodeks. Za procvat iluminacije ponajviše je zaslužan drugačiji odnos prema tekstu: bezličnost i strogost antičke kaligrafije nestaje, a slova i riječi dobivaju značenje prema vrijednosti onoga što izražavaju i simboliziraju. Dekorativni inicijali u srednjovjekovnim rukopisima kao glavnu zadaću imaju isticanje pojedinih ulomaka teksta ili imena koja se u istom spominju. S druge strane, razvoj iluminacija u Europi teče u dva smjera. Nakon evangelizacije u Irskoj i Engleskoj u 7. i 8. stoljeću iluminacija se zasniva na pučkoj ornamentalnoj tradiciji, koja će se kasnije proširiti i na kontinent gdje će se, usporedno s njom, razvijati meroviniška iluminacija. Karolinški rukopisi, o kojima će kasnije biti riječ u zasebnom poglavlju, asimiliraju ove dvije tradicije iako se vraćaju antičkim predlošcima. Nakon razdoblja karolinške dinastije, iluminirane knjige nastavljaju svoj razvoj paralelno s ostalim umjetničkim tokovima te tako odražavaju i romanički i gotički i renesansni stil. Taj je razvoj popraćen pomacima od dekoracije k naraciji te od ornamentalnih ukrasa na inicijalima prema „malim slikama“ u kodeksima. Bitno je istaknuti kako su se takve iluminacije razvijale i oblikovale po istim pravilima koja su vrijedila za „monumentalno“ slikarstvo. Za posljednju fazu u povijesti iluminacije uzima se iluminiranje inkunabula – u 16. stoljeću u pravilu više nema iluminiranih knjiga.

Pojam *ilustracije* najčešće se objašnjava kao slikovni prikaz umetnut u tekstovni dio u knjigama i publikacijama, a njezin je cilj da tumači, dopunjuje ili ukrašava neki tekst. Već stoljećima ilustracije svrstavamo u nekoliko potkategorija: njima se nazivaju ukrašeni inicijali (što je bilo vrlo popularno u srednjem vijeku), minijature (poznate već u starim rukopisima Kineza, Indijaca, Perzijanaca i Egipćana), iluminacije (javljaju se već u kasnoantičko doba, a procvat doživljavaju u srednjem vijeku), te razni ornamenti i vinjete. U Europi najstarije rimske ilustracije datiraju iz 6. stoljeća, a najveći procvat doživljavaju u srednjovjekovnim kodeksima. U to vrijeme započinje vrlo popularna tehnika oslikavanja inicijala koje se kasnije proširila na

ukrašavanje cijelih stranica. Tehnika ukrašavanja temperom i zlatom najčešće se u literaturi navodi pod *minijatura* (dolazi od lat. *minium* što označava crvenu olovnu boju kojom su u rukopisima pisane „rubrike“ i inicijali; označava jedan od elemenata iluminacije, figuralni prikaz obično na cijeloj stranici kojim su ukrašivani stari rukopisi).² Ovaj zaseban figuralni element također ima dugu tradiciju. Nalazimo ga još u rukopisima starih istočnih naroda, a razvio se još kod starih Grka i Rimljana.

Srednjovjekovni su kodeksi često bogato ukrašeni već spomenutim minijaturama, inicijalima i različitim ornamentima slikanim na pergamentu, koji čine i stranice kodeksa, a uvezani su u kožnate korice te ukrašeni bjelokošću, zlatom i srebrom, dragim i poludragim kamenjem.³ Kroz cijeli srednji vijek rukopisna je knjiga bila namijenjena uskom društvenom sloju, crkvenoj te svjetovnoj eliti. Iluminiranje knjiga bio je izraz ukusa, bogatstva i aristokratskih zahtjeva, za razliku od knjižne grafike koja je i po podrijetlu i po funkciji namijenjena širokom krugu konzumenata, pa je vrlo često pučkoga karaktera.

² Enciklopedija likovnih umjetnosti. Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ. 1959. – 1966. Sv.3. 1964. Str. 474

3. RAZVOJ ILUSTRACIJA KROZ POVIJEST

Prema podacima iz antičke literature, knjige klasičnog, pretkršćanskog razdoblja bile su ilustrirane, ali, nažalost, nisu sačuvane. Najstarija ilustrirana knjiga, *papyrus Letronne*, potječe iz 165. g. pr. Krista, pisana je grčkim jezikom i sadrži grafičke prikaze astrološkoga sadržaja. U antici su se oslikavale i druge poučne knjige (najčešće priručnici) iz različitih područja praktičnih znanja i umijeća kao što su botanika, medicina, astrologija i mjerništvo, a jedna od najpoznatijih takvih priručnika je *Bečki Dioskurid*, nastao oko 512. godine u Carigradu.⁴



Sl.2. Prikaz paprene metvice iz *Bečkog Dioskurida* nastalog u Carigradu oko 512. g. Beč, Austrijska nacionalna biblioteka

Prelaskom na kodeks kao oblik knjige i na pergameni kao pisaću podlogu, već se u 4. stoljeću pojavljuje i nov način ilustriranja - kontinuirani se svitak zamjenjuje pojedinačnim stranicama. Jedan od prvih takvih primjera je *Bečka Geneza* iz 6. stoljeća, kodeks nastao oko 540. godine na području Sirije, a sadrži 48 minijatura s temama iz Knjige postanka. Tekst je ispisan grčkom uncijalom na purpurnoj pergameni, a ukrašen je srebrnom i zlatnom bojom.

⁴ Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb : Golden marketing, 2002. Str. 92-93

Slike i tekst povezuju se po uzoru na kasnoantičko oslikavanje svitka; sličice nemaju okvir i slobodno su umetnute u tekst.⁵



Sl. 3. Slika iz *Bečke geneze*, knjige s 48 iluminacija iz 540. g. Scena prikazuje Josipa i Putifarovu ženu



Sl.4. Bečka geneza. Abraham



Sl. 5. Bečka geneza. Noa

U Europi najstarije rimske ilustracije datiraju iz 6. stoljeća, a dolaskom kršćana tehnika oslikavanja pergamene proširila se na upotrebu tempere i listića zlata. U srednjovjekovnim kodeksima oslikavali su se inicijali, a kasnije su minijature ispunjavale cijele stranice.

⁵Ibid. Str. 94

Umjetnost srednjeg vijeka u Europi započinje oko 1000. godine s romanikom, a doživljava procvat za vrijeme gotike u 13. i 14. stoljeću. Pod pojam romanike može se svesti većina zapadnoeuropske umjetnosti 11. stoljeća. U ranoj romanici tijekom 7. i 8. stoljeća pojačava se stilizacija i ornamentalizacija, koriste se bujni elementi biljnog i životinjskog karaktera, inicijali su bogato ukrašeni i nerijetko zauzimaju cijele stranice. U ranom srednjem vijeku iluminacije su gotovo uvijek vjerskog karaktera, tek se u kasnom srednjem vijeku slike u knjigama sve više okreću crkvenim motivima. Bitno je istaknuti da se u ranosrednjovjekovlju (5.-11. stoljeće) razvijaju merovinški skriptoriji na kontinentu (npr. u samostanima Corbie, Luxeuil, Chéelles itd.), ali i irski i anglosaksonski skriptoriji u kojima nastaju neki od najstarijih evanđelistara poput *Book of Durrow* iz 680. godine, *Book of Lindisfarne* i *Book of Kells*. Važno ih je spomenuti jer se u njima nalaze neke od prvih ilustracija koje sadrže različite motive: od motiva apokaliptičnih bića, brojnih ornamentalnih okvira, cijelih stranica inicijala te zasebno oslikanih stranica, sličnim „ikonama“ s prizori iz Svetoga pisma.⁶



Sl.6. Book of Lindisfarne, oko 698. g.
Stranica s početkom Evanđelja po Marku, London, British Library

Možemo reći kako je, unatoč svom i dalje jednostavnom oblikovanju (samo s razmjerno skromnim ornamentima na stranicama), knjiga do 7. stoljeća bila glavnim prostorom likovnoga stvaralaštva. U mnogim srednjovjekovnim kodeksima prikazani su redovnici koji sudjeluju pri izradi knjige, od pripreme pergamene do pisanja i oslikavanja uveza. Najraširenija knjiga ranog

⁶Ibid. Str. 95

srednjeg vijeka bio je evanđelistar gdje pisar uglavnom sjedi nad otvorenom knjigom, držeći u jednoj ruci pero, a u drugoj strugalo. Njegov je rad ponajviše posvećen slavi Božjoj i najčešće je anonimna. Krajem 8. i početkom 9. stoljeća provedena je i prva europska reforma pisma zahvaljujući kulturnoj renesansi Karla Velikog (742. – 814. g.), a za cilj je imala obnoviti obrazovanje na temeljima kršćanske antičke pismenosti. Presudnu su ulogu imale pisarske radionice (skriptoriji), posebno one u Toursu i Corbieu. Upravo u razdoblju karolinške renesanse prepisani su mnogi kodeksi s djelima antičkih autora koje će kasnije pronalaziti i „oživljavati“ umjetnici u doba humanizma i renesanse.

Bitno je istaknuti kako je knjiga u srednjem vijeku, makar i u svom najskromnijem obliku, bila luksuzan proizvod. Zanimljivo je uzeti kao primjer jednu zbirku propovijedi koja je u desetom stoljeću vrijedila čak 200 ovaca i tri mjere žita, dok je kompletna Biblija vrijedila otprilike kao cijela kuća. Iako se zacijelo radilo o oslikanim izdanjima, činjenica je da su knjige bile vrlo skupe i dostupne tek imućnim naručiteljima, najčešće crkvenim zajednicama.⁷

U visokom srednjem vijeku sve se češće oslikavaju kodeksi svjetovnog sadržaja, naročito viteški epovi, povijesne kronike, trubadurske poezije. Vrlo su popularne „enciklopedije“ s izvacima iz Biblije i spisa crkvenih otaca i povijesnih autora, a sadržavale su i kalendare i kronološke tablice. Opremljene su različitim ilustracijama, od prizora Apokalipse do teoloških karata svijeta, a brojne takve enciklopedije daju nam informacije o autentičnim poslovima, odjeći, alatima i životnim ambijentima ondašnjih ljudi. Krajem 12. stoljeća Francuska je pod stvaralaštvom trubadura (u Njemačkoj su to tzv. Minnesänger, pjevači i pisci ljubavnih pjesama na nacionalnom jeziku) čije su zbirke pjesama često oslikane i nerijetko zauzimaju čitave stranice knjiga. S razvojem gradova knjiga postupno prelazi iz ruku redovnika u ruke prosvjetnih pisara koji se koncentriraju na sve vrste zanata potrebnih za izradu knjige. Promjene u obliku pisma te u likovnoj umjetnosti (pa tako i u knjižnom slikarstvu) počinju krajem 12. stoljeća kada dolazi do zaokreta u recepciji stvarnoga svijeta. Gotičko knjižno slikarstvo nastupa kao sinteza i pokazatelj svih zbivanja u kasnom srednjem vijeku, a obuhvaća i nove stavove skolastičke filozofije te prihvaćanje Božje stvaralačke volje i proučavanje prirode. Uočljive su promjene u oblikovanju prostora i likova: za razliku od romaničke plošnosti, prostor dobiva na dubini, a figure na trodimenzionalnosti i tjelesnosti. Ukrasi na marginama postaju bujni i naturalistički, naročito u posljednjem stoljeću srednjega vijeka. U vrijeme kasne

⁷Ibid. Str. 80

gotike (u srednjoj je Italiji to već vrijeme rane renesanse) posve je usavršena vještina realističkog prikazivanja likova. U 14. i 15. stoljeću sitnoslikari djeluju na dvorovima svjetovnih i crkvenih moćnika, minijatura cvate i u samostanima, a mnogi gradski skriptoriji zapošljavaju kvalitetne minijaturiste koji prema narudžbi opremaju rukopise ilustracijama. Stil rane renesanse postupno se formira u 15. stoljeću u Italiji, a u drugoj polovini talijanski minijaturisti postupno usvajaju odlike renesansnog stila uvodeći minijaturne motive iz klasičnog antičkog repertoara.

4. EUROPSKO SREDNJOVJEKOVLJE

4.1. RANI SREDNJI VIJEK – KAROLINŠKA RENESANSA

Padom Rimskog Carstva 476. godine dolaze i teški dani – viši, obrazovani sloj rimskoga društva još je kratko vrijeme uspio zadržati proizvodnju knjiga, no langobardski upad u Italiju krajem 6. stoljeća potpuno je promijenio gospodarsku situaciju. Obrazovani, aristokratski svijet polako nestaje zajedno s institucijama staroga društva. U ranom srednjem vijeku laički su skriptoriji produžili svoj vijek još na određeno vrijeme, no nakon dugih i iscrpljujućih ratova s barbarima, sve stare organizacije knjižne proizvodnje, kao i društvene funkcije knjige, polako počinju nestajati. I dok je u antičko vrijeme knjiga bila glavni medij za obrazovanje puka i prijenos informacija, u ranom srednjem vijeku ona sve više postaje kulturnim i magijskim objektom. Tek će kod rijetkih pojedinaca knjiga zadržati status poučavanja. Pojedini su se knjigama pridodavala nadnaravna svojstva, što nije neobično jer takva razmišljanja nalazimo još kod starih Egipćana, Židova, naroda na srednjem istoku te kod Rimljana. Određene su knjige prozване „svetima“ i njih se trebalo posebno štovati, a nerijetko se vjerovalo da su imale i razne moći – moć liječenja teških bolesti, pomagale su donositi sreću ili pak ženama pribaviti plodnost.

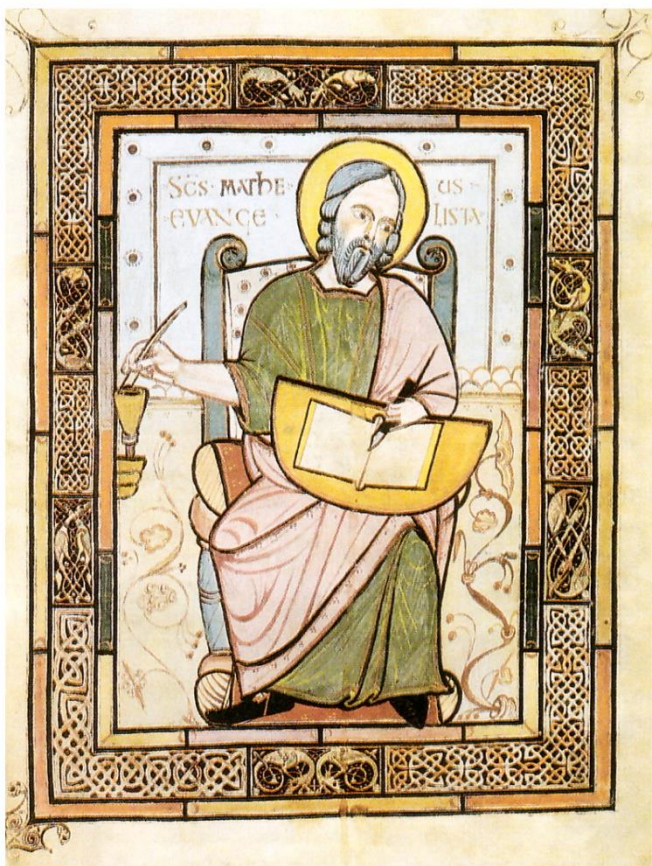
Zajedno s antičkom civilizacijom brojne su knjige netragom nestale, no valja spomenuti kako su i mnoge od njih našle utočište u novim, kršćanskim knjižnicama. Time je knjiga zadržala svoj status učenosti, posebice u Italiji, sjevernoj Africi i Španjolskoj.⁸ U većini je slučajeva stav crkvenih dostojanstvenika prema poganskim piscima bio neprijateljski te je crkvena vlast preporučila da vjernici knjige takvih sadržaja ne čitaju. Takav negativni stav prema grčkim i rimskim klasicima na snazi je sve do karolinške renesanse u 8. stoljeću. Ovakva su razmišljanja dovela do toga da su mnoge knjige jednostavno nestale, jer se nisu dalje prepisivale ili su pak poslužile kao pisaći materijal. Budući da je pergament bio prilično skup, pisari si ostrugali stare tekstove i na njima pisali nove. U zasebnom poglavlju o tehnikama pisanja i tiskanja bit će više riječi o spomenutim pojavama.

⁸Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Matica hrvatska, 1985. Str. 132



Sl. 7. Vergilius Romanus, kodeks iz 5. st. nakon Krista

Zanimljivo je istaknuti kako u Italiji nije prekinut kontinuitet antičke knjižne kulture sve do sedamdesetih godina 6. stoljeća kada dolazi do uspostave i učvršćivanja langobardske države. Budući da je Rim postao središtem kršćanstva, novi su gospodari nastojali održati knjižnu proizvodnju kako bi udovoljili vjerskim potrebama. Prepisivanje knjiga prelazi u biskupije, samostane i vjerske škole, a Italija postaje nositeljem proizvodnje knjige u srednjem vijeku te gotovo jedinim proizvođačem na zapadu. Samostani postaju oazama pismenosti, no javlja se problem – mnogi od redovnika zaduženih za širenje pismenosti nisu znali čitati ni pisati. Europa se tako vraća usmenoj komunikaciji.

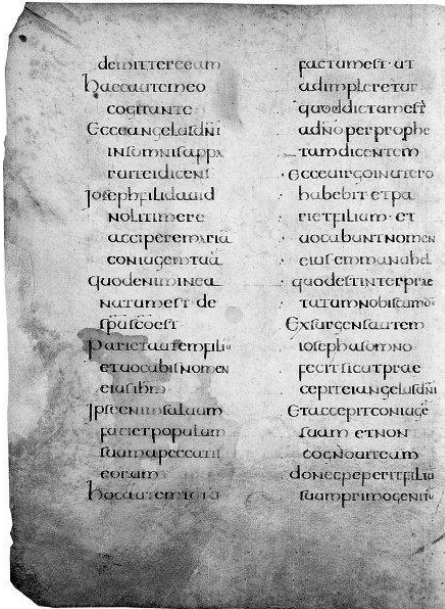


Sl. 8. Evangelist Matej kao pisar. Minijatura u Evangelistaru Barberini iz druge polovice 8. st. Vatikanska biblioteka

Pismeni su redovnici uvidjeli potrebu da se učini nešto po pitanju školstva te su nagovorili Karla Velikog da uvede otvaranje škola u sklopu samostana i biskupija. Kulturni uzlet pokrenut na dvoru Karla Velikog nazvan je *karolinškom renesansom*. Taj termin i danas predstavlja razdoblje kulturnog procvata u zemljama u kojima su vladali Karolinzi od otprilike 800. godine do sredine 10. stoljeća. U ovom se razdoblju razvija bogata djelatnost na latinskom jeziku, pišu se kronike, anali i teološke rasprave, a samostanski skriptoriji postaju glavnim središtem književnoga rada. Razvija se i tzv. *karolina* ili *franačko pismo*, prepoznatljivo po svom estetskom oblikovanju i jasno izraženim slovima. Ovo se srednjovjekovno latinično pismo upotrebljavalo do 12. stoljeća kada postupno prelazi u goticu, a njime su pisani i *Splitski evanđelistar* i *Supetarski kartular* (početak 12. st.).⁹ Ovdje bih se nakratko vratila na spomenuta kulturna i magijska značenja knjige. Naime, srednjovjekovna legenda govori kako je rukopis *Splitski evanđelistar* (poznat još i kao *Evangelistarium Spalatense*, najstariji kodeks u Hrvatskoj pisan latinskim jezikom), nastao krajem 7. ili početkom 8. stoljeća, nađen u grobu

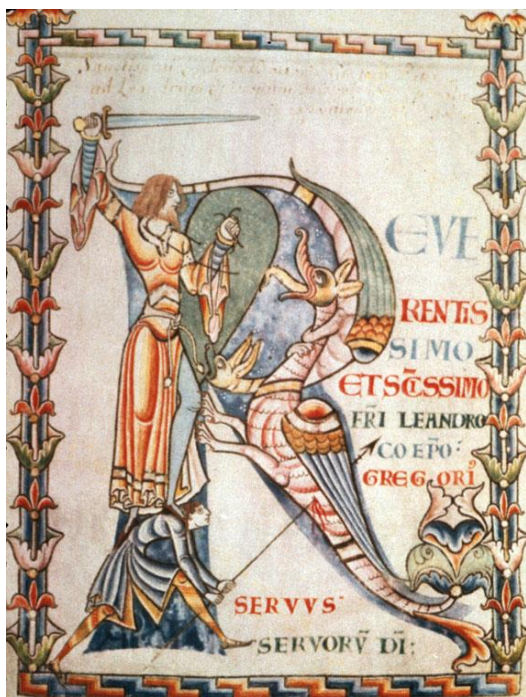
⁹Proleksis enciklopedija online. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/30280/>(1. 12. 2014.)

solinskog mučenika i splitskog patrona sv. Dujma. Vjeruje se kako je taj svetac svojom rukom napisao rukopis te se on i dandanas čuva u Splitskoj katedrali kao relikvija.



Sl. 9. Splitski evanđelistar (*Evangelistarium Spalatense*).
Kraj 7. ili početak 8. st. Split, Riznica Katedrale

Od svih javnih institucija kasne antike jedino je kršćanska Crkva preživjela propast Zapadnog Rimskog Carstva i time postala gotovo isključivi nosilac kulturnog života. Samostani su tijekom ranog, a dijelom i zrelog srednjeg vijeka glavna mjesta naobrazbe, proizvodnje i čuvanja knjiga. Kao što ćemo kasnije vidjeti, tek će im u 12. stoljeću konkurirati skriptoriji pri sveučilištima. Knjige što ih prepisuju svećenici i redovnici najvećim su dijelom namijenjene potrebama vjere, liturgijskih obreda i učenja latinskog. Veliku je ulogu u širenju pisane riječi odigrao papa Grgur Veliki (c. 540. – 604. g.).



Sl. 10. Grgur Veliki: *Moralia in Job*.
Naslovna stranica, Citeaux, 1150. g.



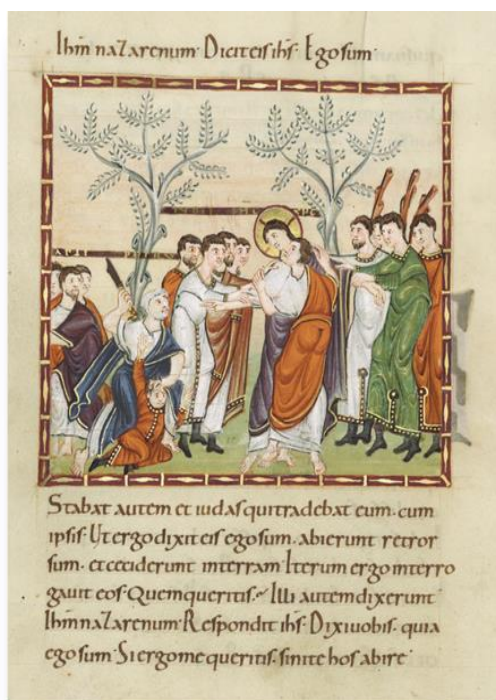
Sl. 11. Grgur Veliki: *Moralia in Job*.
Inicijal „V“ s dva redovnika

Davanjem detaljnih uputa biskupima i drugim svećenicima (neki od njih nisu bili pismeni), nastojao je što bolje objasniti smisao Biblije i kršćanskih nauka, a kao najdjelotvornije sredstvo za komuniciranje s nepismenim vjernicima smatrao je sliku. Na njegov nagovor počinje se širiti i nov oblik ilustrirane knjige *biblia pauperum* („biblija siromašnih“). Sastojala od niza minijatura koje su oslikavale pojedine situacije iz Isusovog života, a bile su namijenjene učenju najvažnijih sadržaja Svetoga pisma. Koncipirana kao neka vrsta slikovnice, ubrzo postaje najpopularnijim i najmasovnijim oblikom knjige, pogotovo u kasnom srednjem vijeku – u barokno se doba katolička obnova pojačano služi slikama kao sredstvom vjerskog, ali i emotivnog odgoja puka.

Knjižno slikarstvo rane romanike počinje proširivati svoje tematske krugove, što traje sve do renesanse. U evanđelistarima se sve češće pojavljuju sličice s najvažnijim dijelovima Isusovog života, počinju se oslikavati i knjige sa životopisima svetaca i Bogorodice, te knjige koje ilustriraju Isusove muke. U 10. stoljeću, često nazivanim razdobljem *otonske renesanse*,¹⁰ javlja se snažna i utjecajna skupina oslikanih kodeksa nastalih u skriptoriju benedikanskog

¹⁰U većini literature *otonska umjetnost* obuhvaća razdoblje kasne romanike na području današnje Njemačke, gdje je vladala Otonska dinastija.

samostana na otoku Reichenau. Ti se kodeksi i danas smatraju remek-djelima, ne samo otonskoga razdoblja, već i cjelokupne srednjovjekovne umjetnosti. Najpoznatiji su *Gerov sakrament* (969. g.), *Egbertov psaltir* i *Egbertov kodeks* (980. g.) te *Evandelistar Otona III.* (990. g.). Ove se minijature nadovezuju na karolinšku tradiciju, ali u sebi uključuju i utjecaj kasnoantičke i bizantske umjetnosti. Njihova glavna značajka je mističnost i zanemarivanje realizma, uz određena vraćanja na antičku tradiciju.



Sl. 12. Egbertov kodeks Reichenau oko 980. g. Trier, Stadtbibliothek

I dok je za pretkarolinško razdoblje karakteristična prebujna dekorativnost, karolinško je razdoblje jače okrenuto kasnoantičkim uzorima. Dolazi do značajnog porasta iluminatorskih škola – u Winchesteru (Engleskoj), skriptorij u Cantenburyu, Salsburyu i St. Albansu. Francuska, iako isprva pod jakim utjecajem engleske minijature, u 12. stoljeću putem Španjolske prima utjecaje islamskog knjižnog slikarstva koji se očituju osebujnim stilom figuralnih inicijala, antropomornim i zoomornim inicijalima, zatim brojnim ornamentalnim motivima, prepletima, geometriziranim inicijalima. Takav način oblikovanja inicijala popularan je sve do kasnog srednjeg vijeka. U Italiji se knjižno slikarstvo oslanja na Bizant, a

posebno je i po izradi Biblija velikog formata, ukrašenim inicijalima i oslikanim prizorima iz Staroga i Novoga zavjeta.¹¹

Krajem antike i početkom srednjega vijeka ilustracije postaju najistaknutijim sredstvom približavanja vjerskoga sadržaja. Želja biskupa i prvenstveno pape Grgura Velikog bila je vjernicima predočiti pojedine događaje iz Staroga i Novog Zavjeta, a spomenuti je papa u listopadu 600. godine na vrlo jednostavan način objasnio zašto takav pristup smatra izrazito važnim: ističe da ono što je pismenima pismo, to je „idiotima“ slika, jer uz nju nepismeni imaju mogućnost čitanja i bez poznavanja slova.¹² Rezultatom takvoga shvaćanja nastaju brojni zanimljivi pergamentni svici oslikani prikazima iz Biblije, prikazima vladara te ukrašeni raznim simbolima. Sačuvan je 31 primjerak takvih svitaka, s time da je najveći broj (njih 28) sadržava napisane molitve popraćene odgovarajućim ilustracijama. Iako je ovdje slika bila od velike važnosti, njezino puno značenje doći će do izražaja tek kasnije kada će slike pojedinih svetaca, te slike koje će dominirati nad tekstom, biti izrađene ksilografskom tehnikom.



Sl. 13. Minijatura s prikazom pape Grgura I. (Velikog)
Pontifikat od 590. do 604. g.

¹¹Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 101

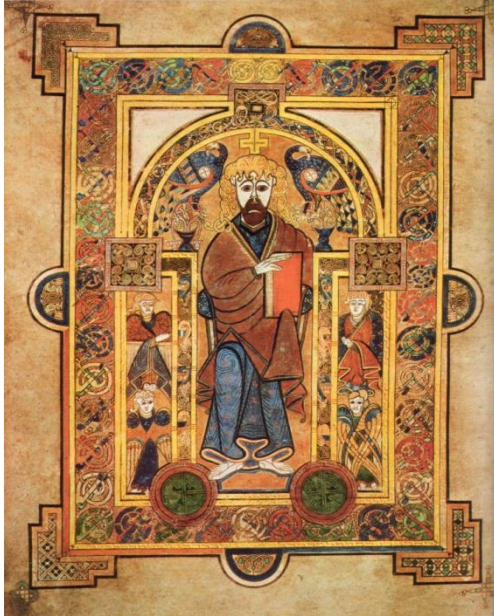
¹²Stipčević, A. Povijest knjige. Str. 134

Iako su crkve i samostani u srednjem vijeku najčešće bili centri oko kojih su se formirala naselja, mnogi su samostanski bili slabo čuvani. Zbog vrijednosti liturgijskih predmeta i knjiga bili su izloženi stalnim napadima pljačkaša, posebno u ranom srednjem vijeku. Iz tih su se razloga samostanske knjižnice i skriptoriji najčešće nalazile na katu, po mogućnosti u zasebnom tornju. Možemo zaključiti kako se srednjovjekovni skriptoriji nisu bitno razlikovali od onih što su se razvili u antičko doba – jedina im je razlika bila što su se oni kod Grka i Rimljana nalazili pri školama, akademijama, knjižnicama ili su pak pripadali izdavačima. U srednjem vijeku skriptoriji su gotovo uvijek vezani za samostane, katedrale i biskupije. I sam naziv *scriptorium* odnosio se na prostor u samostanu u kojemu su redovnici prepisivali knjige. Voditelj samostanske knjižnice bio je zadužen da se rukopis dostavi pisaru koji je on potom prepisivao na pergamentu, odnosno na papir. Pisarima su mogli postati samo odabrani redovnici koji su za taj posao pokazivali posebne sklonosti, a kako su za to morali imati dovoljno znanja, uživali su poseban ugled i određene privilegije. Nakon što su pisari završili svoj dio posla, rukopise su preuzimali majstori koji bi crvenom tintom izrađivali inicijale ili ispisivali naslove. Ako je bilo potrebne inicijale likovno izraditi ili pak ukrasiti rukopis slikama ili vinjetama, tada su to radili minijaturisti, točnije iluminatori (sitnoslikari). Uvezivanje knjiga obavljali su knjigovešci (*bibliopeges*), a, ako je to bilo potrebno, umjetnici i drugi umjetnički obrtnici ukrašavali su korice zlatnim ili srebrnim limom, dragim ili poludragim kamenjem, emajlom i slično.¹³

U kontinentalnoj Europi značajnu su ulogu imali samostani što su ih osnovali irski i anglosaksonski misionari u ranom srednjem vijeku. U to su se vrijeme formirala tri glavna kruga knjiške produkcije: irski i anglosaksonski, merovinški te zapadnogotski. Irsko je likovno stvaralaštvo bilo osebujno zbog geometrijskih i linearnih ukrašavanja, pletera i životinjskih elemenata, ali i zbog ustanovljivanja posebnoga tipa tzv. irske uncijale. Na ovom području usporedno egzistiraju staro keltsko pismo ogam i latinski alfabet, a nakon 650. godine latinsko je pismo posve zavladao u obliku poluuncijale. Karakteristika ovog pisma je što djeluje masivnije od kontinentalne poluuncijale, a njome su napisane i brojne knjige irskih redovnika. Iako Irska nikada nije potpala pod vlast Rimljana, utjecaj rimske kulture u antičko doba prodro je i u tu zemlju. Na ovim se prostorima kultura kasne antike ispremiješala sa starosjedilačkom keltskom tradicijom što je dovelo do nastajanja velikog broja vrlo lijepih rukopisa. Nažalost, najveći je dio rukopisa uništen tijekom provale Vikinga u 9. i 10. stoljeću. Jedna od knjiga koja

¹³Ibid. Str. 140

je izbjegla uništenje je već spomenuti evanđelistar otkriven u samostanu Kells, ujedno i jedan od najraskošnije ukrašenih rukopisa iz srednjega vijeka u Europi, nastao oko 800. godine.



Sl. 14. Book of Kells. Oko 800. g. Dublin, Trinity College

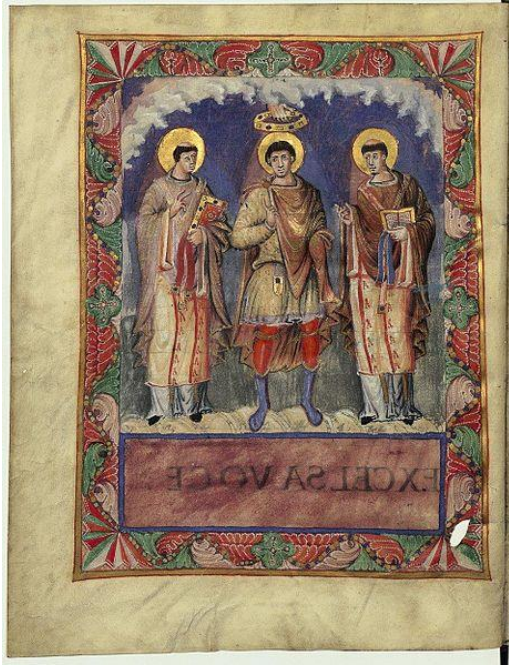
U proizvodnji knjige značajnu je ulogu odigrala mreža samostana koju su Irci i Anglosaksonci osnovali u Francuskoj, sjevernoj Italiji i Njemačkoj. Sama će karolinška renesansa postati moguća zahvaljujući upravo učenim redovnicima iz Irske, Škotske i Engleske, a anglosaksonski redovnik Alkuin (735. - 804. g.), kasnije učitelj Karla Velikog bio je glavni pokretač kulturne obnove te je, po carevu nalogu, proveo reformu pisma. U svojim je spisima promicao čistoću latinskoga jezika, zalagao se za njegovanje znanja sačuvanih iz antike, a kao kulturni ideal često je isticao razdoblje ranog kršćanstva. Alkuin ubrzo postaje opatom samostana sv. Matrina u Toursu te ravnateljem škole što ju je Karlo Veliki osnovao u svom dvorskom središtu u Aachenu. Okupivši na svom dvoru vrsne pisare i iluminatore (koji će nešto kasnije razviti poseban stil slikanja minijatura), car je stvorio značajnu dvorsku knjižnicu koja je sadržavala za ono vrijeme rijetka djela antičkih pisaca poput Cicerona i Juvenala. Razna su druga kulturna središta (poput samostana u Sankt Gallenu, Reichenau, Lorschu i Reimsu) počela marljivo prepisivati djela antičkih pisaca, Biblije i druge vjerske knjige. Broj knjiga nastao u ovome razdoblju vrlo je velik i od neprocjenjive važnosti. Nakon probuđenog interesa za antičke pisce, vladari i biskupi počeli su se natjecati koji će od njih imati u svom samostanu

rjeđu i skupocjeniju građu, točnije rukopis. Takvih je knjiga i rukopisa i dalje bilo malo, a zbog svoje čisto estetske funkcije nisu bili instrumentima za rad. Kako je „dvorska akademija“ brzo počela privlačiti i vjerske i svjetovne velikaše, pokrenula je osnivanje sličnih škola u samostanima diljem carstva od čega su prvo osnovani skriptoriji i knjižnice.¹⁴

Cjelokupna srednjovjekovna proizvodnja knjiga odvijala se u okvirima samostanske zajednice i obuhvaćala je nekoliko postupaka: izradu pergamene u samostanskoj radionici, pisanje teksta (za koje su bili zaduženi pisari i rubrikatori), oslikavanje i ukrašavanje za koje su bili zaduženi iluminatori te uvezivanje koje su obavljali knjigoveže. Do početka 7. stoljeća pisari su se najčešće služili antičkom trščanom pisaljkom zvanom *calamus*, a kasnije su prešli na različite vrste pera, prije svega guščjeg i labudovog, dok je gavranovo često služilo za crtanje i fino pisanje. Ukoso podrezano guščje pero bilo je najpogodnije za meku i umjereno meku podlogu za pisanje, kakvi su bili pergament i papir, a pisaru su omogućavali vrlo veliku osjetljivost i na najmanje pokrete po podlozi. Predviđala se i mogućnost pogrešaka te je za uklanjanje istih postojala korekcija struganjem pergamenta nekim oštrim predmetom ili pak obilježavanjem pogrešnih dijelova. Iluminacije, minijature, inicijali i dekoracije margina izvodili su specijalizirani likovni umjetnici. Proces iluminiranja obuhvaćao je nanošenje više slojeva zlatnih listića na pripremljenu podlogu, koja se s vremena na vrijeme ovlažuje te se potom ostavlja da se osuši. Inicijali i minijature oslikavali su se pigmentom te u svojoj završnoj fazi uvezivali. Uvezivanje se obično sastojalo od vezanja araka uzicama koje su se na kraju fiksirale u hrptu. Prilikom uvrštavanja araka u korice važnu ulogu ima pergamena koja ih povezuje – s jedne se strane uvezuje s arcima, a s druge se lijepi za drvene korice. Koricama su se vrlo često dodavale kopče i remenčići kako bi se spriječilo deformiranje kodeksa.¹⁵ Uvez knjige uvelike je bio povezan s njezinim sadržajem i funkcijom, a njegova je raskoš određivala društveni stupanj vlasnika. U srednjem vijeku korice su obično bile kožom obložene tanke daščice, za bogatije vlasnike ukrašene dragocjenim materijalima umjetničke izrade poput pločica od slonovače, reljefa, biserja i dragog kamenja, radova u emajlu te zlatnom i srebrnom limu. Znamenit primjer bjelokosne pločice je *Sakramentarij Grgura Velikog* izrađen oko 875. godine na kojoj je prikazan Grgur Veliki s tri pisara.

¹⁴Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 67

¹⁵Žagar, M. Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007. Str. 218



Sl. 15. Jedan od najstarijih prikaza Karla Velikog između papa Gelazija I. i Grgura I. Velikog iz sakramentarija Karla Čelavog (oko 870. g.)



Sl. 16. Papa Grgur Veliki

Jedna od najznačajnijih tekovina karolinškog carstva zasigurno je bila već spomenuta *karolinška minuskula*. Možemo reći kako je nastala reformom iz više središta, a oblikovala se pod utjecajem poluuncijale, kurzive i pod raznim utjecajima pretkarolinške minuskule. Ovo pregledno, pravilno i lako čitljivo pismo sastavljeno je od malih slova, ništa se ne naglašava, a nevelik broj ligatura preuzet je iz rimske kurzivne minuskule. Iako je prvenstveno nastala kao knjižno pismo, ubrzo je ušla i u područja diplomacije i opće administracije. Vjerovalo se da je stvoreno po izravnom nalogu Karla Velikog i njegovog savjetnika Alkuina, a oni su nedvojbeno zaslužni i za širenje tog pisma po cijelome carstvu. U vrijeme Karla Velikog to će minuskulno pismo postati najraširenijim u Zapadnoj Europi i takvim ostati sve do 12. stoljeća kada se pojavljuju gotička pisma.¹⁶ Bitno je istaknuti kako se pismo mijenjalo te da je već prije početka karolinške renesanse izgubilo svoj prvotni kurzivni oblik. Posljedica takve promjene bila je društvena funkcija: pismo je počelo gubiti značaj praktičnog sredstva za zapisivanje misli i postao je simbolom za praktično, odnosno za laičku pismenu kulturu. Zamijenjen je okruglim, lijepo oblikovanim i odvojenim slovima koji će poprimiti funkciju uporabnog predmeta nužnog

¹⁶Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 67

za intelektualni rad. Upravo su nju humanisti preuzeli za reformu pisma te su karolinška slova ušla kao poseban tiskarski tip.¹⁷

Danas poznajemo iluminirane kodekse visoke umjetničke vrijednosti iz karolinškog razdoblja. U kodeksima nastalim na carskom dvoru u Aachenu nailazimo na iluminacije u kojima se osjeća duh obnove antičkog ukusa. Najpoznatiji *Evangelistar Karla Velikog* pravi je primjer antičke obnove: njegova je pozadina oblikovana po uzoru na iluzionistički stil kasnorimskog zidnog slikarstva, dok u inicijalima i ornamentici nailazimo na primjetan utjecaj otočnoga knjigoslikarstva.



Sl. 17. Evangelistar Karla Velikog
(Aachensko evanđelje), cca 800-810. g.



Sl. 18. Prikaz svetog Mateja

Od samostanskih je skriptorija najpoznatiji onaj u Toursu, a i danas slovi kao najvažnije žarište karolinške knjižne kulture. Iluminatorska škola u Toursu djelovala je pod vodstvom opata Alkuina, a iz nje je proizašla i Biblija Karla Ćelavog (823. - 877. g), unuka Karla Velikog.

¹⁷Stipčević, A. Povijest knjige. Str. 152

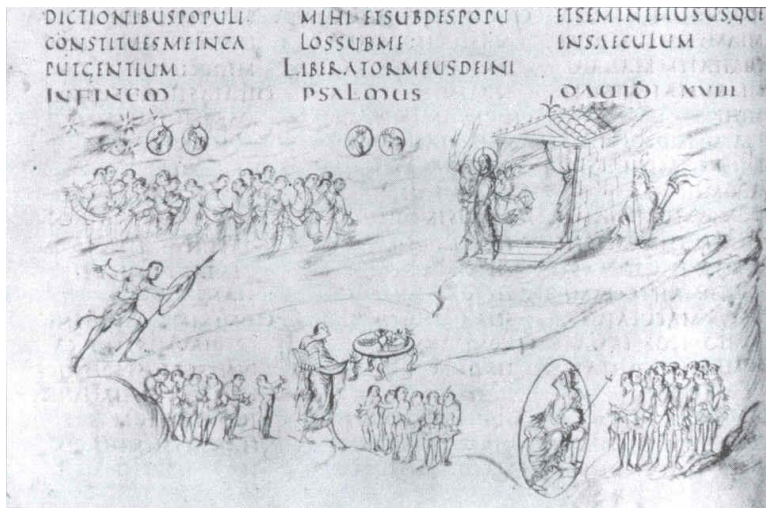
Posebnost ove Biblije je u njezinim raskošnim ukrasnim okvirima, raskošnim kodeksima, zlatnim i srebrnim pozadinama prema kasnoromaničkim predlošcima. Još jedna važna iluminatorska škola razvila se pod utjecajem skriptorija u Reimsu, a iz nje je proizašlo poznato sačuvano djelo *Evangelistar biskupa Eboa* (kraj 9. st.). Likovi su također pod snažnim utjecajem kasnoantičkoga stila, no njihov je pokret mnogo ekspresivniji i dinamičniji. Najpoznatiji rad spomenute škole bez sumnje je *Utrechtski psaltir* (9. st.), poseban po tome što sadrži neobične crtačke karaktere, minijature bez okvira i po improviziranim prizorima upletenih u tekst.



Sl. 19. i 20. Evangelistar biskupa Eboa – sv. Mateja i sv. Marka, Hautvillers, 9. stoljeće



Sl. 21. Utrechtski psaltir. Početne stranice, Karolinška umjetnost, 9. stoljeće



Sl. 22. Utrechtski psaltir. Ilustracija na kraju 18. psalma. Karolinška umjetnost, 9. stoljeće



Sl. 23. Utrechtski psaltir. Ilustracija na kraju 27. psalma. Karolinška umjetnost, 9. stoljeće

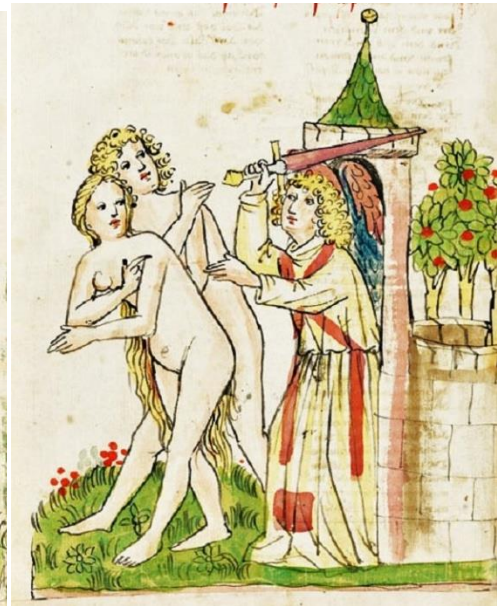
4.2. VISOKI I KASNI SREDNJI VIJEK

Promjene u gospodarskom i kulturnom životu tijekom 12. i 13. stoljeća uzrokovale su premještanje ekonomske moći i intelektualnog života iz samostana u gradove. Već i početkom 12. stoljeća samostanska kultura doživljava krizu te zbog svojih starih metoda nije u mogućnosti proizvoditi količine knjiga potrebnih za novoosnovane škole i sveučilišta. Na sveučilištima je organizirana služba za prepisivanje i raspačavanje knjiga koja je imala svoje prepisivače, izrađivače pergamena, iluminatore, knjigoveže i knjižare. Njihov je rad reguliran statutima koji su ograničavali izradu prijepisa, s time da nije jamčeno da će ti prijepisi biti izrađeni od kvalitetnog pisaćeg materijala niti da će biti kvalitetno ilustrirani. Često se događalo da su ti prijepisi izrađeni od drugorazrednog materijala, loše uvezani i vrlo skromno ilustrirani. Knjige tako postaju instrumentima za učenje i sredstvima za prijenos znanstvenih i drugih informacija, čime se sve više gubio dekorativni i kulturni karakter same knjige.

Trgovina knjiga u pravom smislu počinje se razvijati tek s osnivanjem sveučilišta. Samostanski su skriptoriji ostali u sastavnom dijelu samostana, dok su sveučilišni i privatni ostali u gradovima. Gradski laički skriptoriji funkcionirali su kao samostalni pogoni, a krasopisci, iluminatori i knjigovešci morali su nabavljati pergament, papir, tintu, boje, kožu i druge materijale od ostalih obrtnika. Također, zbog drugačijeg pristupa laičkih skriptorija tekst više nije sveto slovo, te je točnost prijepisa mnogo manja nego što je bila u samostanskih pisara. U prvoj polovici 15. stoljeća, neposredno prije umnažanja knjiga s pomoću tiskarske preše, takve su radionice prerasle u prava industrijska poduzeća te počinju proizvoditi knjige ne samo za određene naručitelje, već i za slobodno tržište. Možda najpoznatiji takav izdavač bio je Diebolt Lauber (1427. - 1471. g.) koji je svoju prepisivačku radionicu i knjižaru imao u gradu Hagenau u pokrajini Alzas (danas Francuska). Knjige proizašle iz te radionice nisu imale estetskih vrijednosti niti su spadale u skupa izdanja (osim kada se radilo o djelima po narudžbi), a nakon što se tiskarstvo počelo širiti po Europi, Lauber je morao zatvoriti dućan.



Sl. 24. Diebolt Lauber: Biblija, Rebeka na izvoru Hagenau, Sredina 15. st.



Sl. 25. Diebolt Lauber: Biblija. Izgon Adama i Eve iz raja



Sl. 26. Ilustracije iz knjige *Parzival* Wolframa von Eschenbacha Radionica Diebolta Laubera (oko 1443. -1446. g.)





Sl. 27. Ilustracije iz knjige *Parzival* Wolframa von Eschenbacha. Radionica Diebolta Laubera (oko 1443. - 1446. g)

Brojni su primjeri ovakvih radionica, a najvažnije su one u Italiji, posebno Firenci. Tijekom 12. i 13. stoljeća zbivaju se mnoge važne promjene u životu srednjovjekovnih ljudi. Feudalizam je i dalje temeljno društveno uređenje, a većina ljudi najčešće živi na selu i bavi se poljoprivredom. Kako broj stanovnika raste, utemeljuju se gradovi u kojima se formiraju građanski staleži: najvećim su dijelom to poljodjelci, no sve je više obrtnika, trgovaca, bilježnika i drugih svjetovnjaka. U porastu je želja za stjecanjem naobrazbe, što rezultira pojavom interesa za tehničkih znanja i vještine. Pripadnici građanskoga staleža postupno preuzimaju sveučilišta te se osnivaju zajednice (*universitates*) koje Crkva i država priznaju kao samostalne korporacije. Dolazi do porasta korisnika knjige, povećava se količina prijepisa teološke i vjerske literature, a nastaje i niz djela s područja filozofije, prava, medicine, matematike itd. Na taj način visoko obrazovanje postupno izlazi iz okvira crkvenih ustanova, premještajući svoj rad na sveučilišta. Povećava se broj privatnih knjižnica intelektualaca i pisaca svjetovnih, plemićkih i građanskih staleža.

4.2.1. RAZDOBLJE GOTIKE I RENESANSE

Kada govorimo o gotici i ranoj renesansi, govorimo o narativnosti, *pričanju priče* u svim aspektima umjetnosti. Promjene u pismu, a tako i u knjižnom slikarstvu, započinju krajem 12. stoljeća kada se postupno počinju razvijati oblici tzv. *gotice* koja, zajedno s romaničkom, karolinškom minuskulom, postaje najrasprostranjenijim pismom u Europi od 13. do 16. stoljeća. Novo, kasnosrednjovjekovno pismo zvano *gotička minuskula* nadovezuje se na karolinu te se pojavljuje u skladu s promjenama na planu arhitekture i likovne umjetnosti. Krajem 13. stoljeća u Italiji započinje intelektualni preporod koji će iz temelja promijeniti srednjovjekovnu Europu. Zanimanje humanista za antiku imalo je golemo značenje za povijest knjige, a njihovo vraćanje samostanskim, biskupskim i drugim srednjovjekovnim knjižnicama povratili su optimizam, i životnu radost na području pisane riječi. U doba renesanse najučenjiji ljudi Firence svakodnevno su se okupljali u raskošnoj palači obitelji Medici, te se na ovom se mjestu vrlo živo raspravljalo o svim novostima na području knjižarstva i otkrivanja starih rukopisa. Kako su se informacije u to vrijeme vrlo brzo širile, dolazi do brojnih otkrića novih rukopisa, o umjetnicima koji su ih ukrašavali, cijenama, a u palači su se donosile i odluke o slanju izaslanika na Istok, Njemačku ili u druge zemlje. Knjižnice su se obogaćivale rukopisima i tiskanim knjigama, a renesansni su knezovi u Italiji, pape, kardinali i drugi imućni ljudi bili zaduženi za prikupljanje, pohranu i održavanje starih spisa što se vrlo često znalo pretvoriti i u natjecanje čija knjižnica ili zbirka ima vredniju i skuplju građu. Jedno od glavnih takvih mjesta među renesansnim knjižnicama bila je papinska Vatikanska knjižnica koju je osnovao papa Nikola V. (1397. – 1455. g.). I danas se svojim bogatstvom rijetkih rukopisa i tiskanih knjiga ova knjižnica ubraja među najvrijednije u svijetu: posjeduje oko 60 000 rukopisa, 7 000 inkunabula i preko milijun svezaka drugih knjiga, ogroman broj starih zemljopisnih karata i druge vrijedne građe.¹⁸

Oduševljenje humanista za antiku očitovalo se i u borbi za afirmaciju klasične jednostavnosti na području pisma. Zalagali su se za čitljivo pismo elegantnog oblika koje su pronašli u starim rukopisima. Na taj način srednjovjekovno karolinško pismo ponovo doživljava svoj procvat, a humanisti ga nazivaju *littera antiqua* i suprotstavljaju mu novo gotičko pismo (*littera moderna*), za koje smatraju da je prepuno nepotrebnih ukrasa, zgusnute, šiljaste i nečitke ligature. Možda najžešći borac protiv gotičkog pisma bio je Francesco Petrarca

¹⁸Stipčević, A. Povijest knjige. Str.246

(1304. - 1374. g.), smatrajući kako se pismo, jednako kao i umjetnost, znanost i kultura uopće, mora promijeniti i prilagoditi novom vremenu.

U nekim će zemljama gotički stil trajati čak do kraja 15. stoljeća, kada ga zamjenjuje renesansa. Bogatstvo ukrasa na marginama, prizori iz prirode, poput alegorija, prikaza mjeseci, zodijakalnih znakova, sezonskih poljoprivrednih radova, ispreplitanje bića iz bajki i legendi i šaljivi prozori samo su neki od karakteristika gotike. Najranije gotičko slikarstvo započinje u 12. stoljeću te je i dalje vrlo slično romanici, ali s pomakom prema „prirodnijem“, realističnijem prikazivanju. Krajem 13. stoljeća Giotto (1267. – 1337. g.) u slikarstvo uvodi „novi stil“ kojim se postupno okreće antičkoj tradiciji. Odstupa od dotadašnjeg bizantskog načina u kojem su likovi prikazani plošno, obuhvaćeni plitkim prostorom. Likove počinje prikazivati u njihovoj tjelesnosti i pokretnosti, uz što im daje i psihološku izražajnost, prožetost i dubinu. Giotto uvodi zaokret u talijansko slikarstvo *Trecenta* i to se ubrzo počinje osjećati i u knjižnom slikarstvu, iako se tamo utjecaj Bizanta nešto duže zadržao.¹⁹ U doba gotike u 13. i 14. stoljeću nastaje i procvat minijaturnog slikarstva: iluminiraju se psaltiri, brevijari, Biblije i svjetovna pjesnička djela. Njihov razvoj postupno prelazi iz ruku redovnika u ruke svjetovnih majstora koji počinju uvoditi svjetovne teme poput prikaza lova, viteških turnira i slično. Gotičku minijaturu karakterizira majstorska tehnika linearnog crteža, uključujući i bogatu i raznovrsnu skalnu boja. U prvoj polovici 13. stoljeća iluminatori, po uzoru na gotičku arhitekturu, dijele stranicu kodeksa na nekoliko manjih prozorčića koje potom upotpunjuju sitnim prizorima ili pojedinačnim likovima. Kasnije u kompoziciju počinju ulaziti i drugi razni elementi karakteristični za ovo razdoblje, poput šiljastih likova, fijala, križno-rebrastih svodova itd. U vrijeme kasne gotike pojavljuje se i slikarstvo na dasci koje je najčešće ilustriralo oltarne slike i portrete donatora u obliku diptiha, triptiha i poliptiha.

U 14. stoljeću javlja se tzv. *meki stil*, odražava se minijaturama delikatnih oblika i idealiziranim likovima, a jedan od najznačajnijih predstavnika takvog stila je sitnotiskar Jean Pucelle (c. 1300. – 1355. g.). Njegovo najslavnije djelo, *Brevijar iz Bellevillea* (1323. g.) oslikano je u stilu meke internacionalne gotike, obogaćeno delikatnim ukrasima.²⁰ Pucelleovo zanimanje za kiparsko prikazivanje likova u dubini najbolje je prikazano u *časoslovu*, malom privatnom molitveniku nastalom između 1335. i 1328. godine.²¹

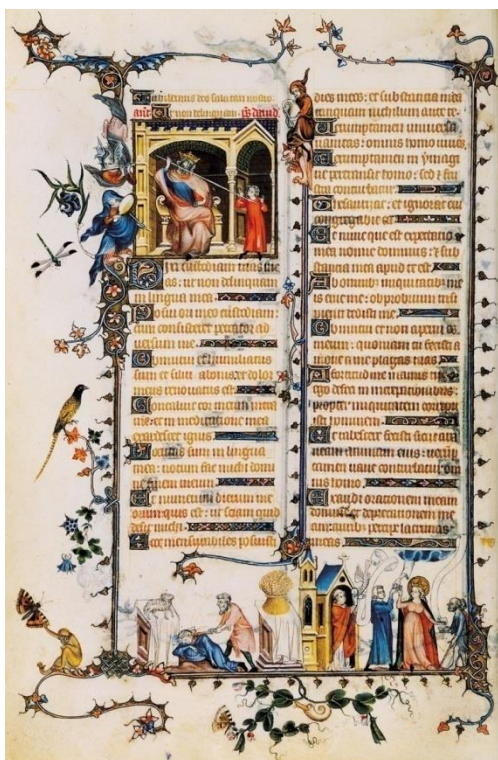
¹⁹ Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 108.

²⁰ Ibid. Str. 106

²¹ Jansonova povijest umjetnosti : zapadna tradicija / Penelope J. E. Davies ... [et al.]. 7. izd. Varaždin : Stanek, 2008. Str. 416.



Sl. 28. Jean Pucelle: Heures de Jeanne d'Évreux, 1324 – 1328. g.



Sl. 29. Jean Pucelle i suradnici: Stranica iz Brevijara Blanche de France, Pariz, oko 1310. - 1320. g.

U posljednjoj fazi kasne gotike posve prevladava tendencija naturalizma i snažno naglašene psihološke izražajnosti likova. Realistično prikazivanje, poštivanje pravila perspektive, sklonost vitkosti, izduživanja proporcija i linearizmu, neke su od glavnih odlika kasnogotičkog stila. Iako je slikanje na dasci postajalo sve važnije, oslikavanje rukopisa ostalo je bitan način umjetničkog izražavanja, posebice u sjevernoj Europi.²² Izrade minijatura zastupljene su u većini samostana, a i mnogi gradski skriptoriji zapošljavaju kvalitetne minijaturiste, koji po narudžbi opremaju rukopise ilustracijama.

Knjižno se slikarstvo, kako to najčešće i biva, razvija usporedno sa slikarstvom, a neki se od vodećih slikara 15. stoljeća, kao što su braća van Eyck (Jan van Eyck, r. c. 1390. – 1441. g. i Hubert van Eyck, r. c. 1370. – 1426. g.), Stephan Lochner (1400. – 1452. g.) i Jean Fouquet (1420. – c. 1478. g.) istodobno bave i izradom minijatura. Njihovo knjižno slikarstvo prepuno je bogatih slika koje nerijetko zauzimaju čitave stranice i pojavljuju se kao prava mala samostalna umjetnička djela. Inkorporirane u knjigu, slikama je dan i sadržaj, iako mogu stajati i zasebno. Osim ukrasima, obogaćene su i vlastitim okvirom ispunjenim različitim ukrasnim motivima i sićušnim prizorima. U Nizozemskoj braća Paul, Jan i Hermann Limburg (fl. 1385. – 1416. g.) oslikavaju znameniti *Časoslov vojvode od Berryja* (1413. – 1416. g.) sa 65 cjelostraničnih i 65 manjih minijatura, a nakon njihove smrti 1416. godine, njihov rad nastavlja minijaturist Jean Colombe (c. 1430. – 1493. g.).²³

²²Ibid. Str. 473.

²³Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 106



Sl.30. Braća Limburg: *Les Très Riches Heures du duc de Berry*. Ilustracije za mjesec lipanj i travanj

Kada govorimo o razdoblju kasnonjemačke gotike, važno je izdvojiti Bertholda Furtmeyra (c. 1460. – 1501. g.) koji oslikava *Salzburški misal* (1497. g.), a ističu se i brojne prepisivačke radionice koje po narudžbi oslikavaju ispisane kodekse. Među najpoznatijima su umjetničke obitelji Glockendon u Nürnbergu koji kroz nekoliko generacija odražavaju svoje umijeće iluminacija, koloriranja i drvorezbarstva.²⁴ Dok je na sjeveru Europe na snazi kasna gotika, u Italiji se postupno učvršćuje stil rane renesanse. Iz minijaturnih motiva preuzetih vjerojatno iz romaničkih kodeksa 11. stoljeća, formira se kasnije vrlo popularan stil *bianchi girari*, točnije stil isprepletenih bijelih vitica koje ukrašavaju marginu i/ili inicijale. Motiv je nastao u 15. stoljeću u Firenci, a ubrzo se počeo širiti prema sjeveru Europe, u sklopu humanističkih i klasičnih tekstova.²⁵

U Italiji, više nego u bilo kojoj drugoj europskoj zemlji, razvila se značajna izdavačka djelatnost kao i trgovina knjigama, a bogata Firenca postaje središtem knjižne proizvodnje i trgovine, ne samo u Italiji, već i u cijeloj Europi. U brojnim su se novootvorenim knjižarama mogle kupovati ne samo knjige već i upoznavati pisce, pjesnike, a bile su organizirane i književne večeri. Najznačajnija takva knjižara bila je u vlasništvu Vespasiana da Bisticcia

²⁴Ibid. Str. 107

²⁵The British Library : catalogue of illuminated manuscripts. URL: <http://www.bl.uk/manuscripts/> (1. 12. 2014.)

(1421.-1489. g.), spretnog i ambicioznog izdavača i knjižara, ujedno zaslužnog i za pronalazak brojnih starih rukopisa. U njegov su skriptorij od 1440. godine zalazili brojni firentinski pisci i umjetnici toga vremena. Nažalost, zbog pritiska konkurencije tiskane knjige, bio je prisiljen zatvoriti radnju 1480. godine. Vespasino je u svijetu knjige i nakladništva poznat po svojim narudžbama za tadašnje najpoznatije europske knezove i bibliofile,; opskrbljivao je Medičejce, papu Nikolu V. i novoosnovanu Vatikansku knjižnicu, ugarsko-hrvatskoga kralja Matijaša Korvina (1443. – 1490. g.) i mnoge druge. Kako bi što bolje zadovoljio mnogobrojne ugledne naručitelje, opskrbio se najboljim ljudima i, uz njihovu pomoć, dolazio do najkorektnijih rukopisa koje je kasnije davao na prijepise.²⁶

U 14. i 15. stoljeću proizveden je ogroman broj knjiga u europskim pisarskim radionicama, no kasnije je ubrzano širenje tiskarstva navelo brojne prepisivače da zatvore svoje radionice. Iako su neki od njih pružali otpor, spomenutu tiskanu knjigu u tom polju ništa nije moglo zaustaviti, a proizvodnja skupocjenih knjiga na pergameni, ukrašenih minijaturama i iluminacijama, smanjena je. Iako običaj prepisivanja rukom nije potpuno nestao, češće ga nalazimo u europskim zemljama gdje tiskarstvo nije prodrlo ili nije bilo dovoljno razvijeno. U prvoj polovini 15. stoljeća knjige se još uvijek umnažaju rukom, no pojavljuju se i prve, mehanički otisnute, drvorezne knjige. Iako paralelno egzistiraju tradicionalni i novi postupci umnažanja, moderna tehnologija knjigotiska doživljava pobjedu u drugoj polovici istoga stoljeća, a štampana knjiga u mnogim zemljama potpuno istiskuje rukopisnu. Rukom pisane i oslikavane knjige postaju vrlo rijetke i skupocjene te ekskluzivnim proizvodom za bogate naručitelje. Uglavnom posve prelaze u ruke svjetovnjaka, a kako je od tih djelatnosti još uvijek živio velik broj obrtnika, udružuju se i otvaraju svoje radnje uz sveučilišta. No, tijekom 15. stoljeća ponovo dolazi do zaokreta: kako svijet imućnih plemića, naručitelja i bibliofila sve više raste, ponovo se javlja povećana proizvodnja kodeksa. Na taj način i nakon uvođenja knjigotiska, rukopisna i tiskana knjiga još dugo egzistiraju istodobno. Knjige tiskane otprilike oko 1500. godine (u najranijem razdoblju tiskarstva), istraživači su nazvali *inkunabulama* (prvotiscima, knjigama štampanim u prvo vrijeme tiskarstva).

²⁶ Stipčević, A. Povijest knjige. Str. 156

5. TEHNIKE TISKANJA

Kada govorimo o tisku, govorimo o svakom umnažanju pomoću otiskivanja. Većina se tiskarskih postupaka može svrstati pod četiri uobičajena principa: visoki, duboki, ravni tisak i tisak nastao protiskivanjem.²⁷ U 15. stoljeću većina je grafika upotrebljavala crnu tintu na papiru, a tiskari su se služili reljefnom grafikom (linije koje je trebalo otisnuti izdignute su iz bloka, točnije drvene ploče) i dubokim tiskom (linije su urezane u bakrenu ploču).²⁸ Ona prva vrst grafika naziva se drvorezom, a druga bakrorezom ukoliko se u bakrenu ploču utiskuju linije mehaničkim putem. Kada linije nastaju kemijskim putem, tako da se kiselinom nagrizzaju uske linije urezane u voštani premaz kojim je pokrivena bakrena ploča, tada govorimo o bakropisu.

U srednjovjekovnoj su Europi u upotrebi bile tri vrste pisaćeg materijala: pergamena, papirus i papir. Pergamena se nametnula kao najvažniji materijal već krajem antike i ostaje na prvom mjestu sve dok je nije istiskao jeftiniji papir. Velika prednost pergamene je bila ta što se, za razliku od papirusa koji se morao uvoziti iz Egipta, proizvodila u samim samostanima. Samo se u nekim zemljama ranog srednjeg vijeka upotrebljavao papirus - u Francuskoj i Italiji do 7. stoljeća za pisanje knjiga, vladarskih isprava i administracijskih spisa. U drugim zemljama on potpuno nije u upotrebi, a jedino ga je papinska kancelarija upotrebljavala sve do 11. stoljeća. Trgovačke veze između Egipta i Zapadne Europe postale su sve slabije nakon arapske okupacije te se to i danas smatra glavnim razlogom zašto je ovaj pisaći materijal izgubio bitku s pergamenom. Sve do kraja 15. stoljeća pergamena je bila najvažnijim sredstvom za pisanje u Europi. Iako je tad istiskuje papir, u 16. stoljeću, pa i kasnije, i dalje se od nje izrađuju skupocjeni kodeksi. *Kodeks* označava drvenu ploču – prije negoli su se pojavili pergamentni i papirusni arci spojeni šivanjem, kao podloga za pisanje upotrebljavale su se obične ili povoštene drvene ploče koje su se često bušile i spajale kožnim vezicama ili konopcem. Srednjovjekovni su kodeksi uglavnom bili izrađeni od četiri arka i čvrstog uveza, korica. Popularnost se kodeksa zadržala jer je bio spretniji od pergamene i ekonomičniji od svitka, a sadržaj je bio pregledniji i mogao se lako izbrisati.

U srednjem se vijeku pergamena, kao glavna podloga za pisanje, često rabila za dva pa i više puta. Zbog masne i guste strukture kože vrlo se lako mogao ukloniti zapis na površini, te

²⁷Klajn, H.. Mali leksikon štamparstva i grafike : od otiska do cilindrične štamparske mašine. Beograd : Jugoslavija, 1979. Str. 9

²⁸Jansonova povijest umjetnosti : zapadna tradicija. Str. 498

je zbog toga bila prikladnija za ponovo ispisivanje od papira. Time je nastao *palimpsest* (dolazi od grčke riječi *palím psestos* što označava ponovno ostrugan).²⁹ U razdoblju od 7. do 9. stoljeća pergamena je bila vrlo skupa te ju je bilo teško nabaviti što je navelo redovnike da uklanjaju tekstove iz starijih kodeksa, uglavnom poganskih. Vrlo često je, unatoč brižljivim uklanjanjem crnila struganjem kamenom ili nožićem, u pergameni ostajao vidljivi trag prethodnih zapisa koje danas, zahvaljujući neagresivnim metodama ultraljubičastog i infracrvenog svjetla, lako možemo otkriti.

Papir se najprije u Europi pojavljuje kao trgovačka roba koja je dolazila iz arapskoga svijeta, a tehnika proizvodnje papira dospjela je iz Kine gdje se papir upotrebljavao još od prvog stoljeća pr. Krista. Prije nego što je dospio do odredišta, papir je prošao Siriju, Egipat i Maroko, a s Arapima je stigao na islamsku Siciliju i u Španjolsku. Najstariji europski zapis na papiru, pismo grofice Adelaide od Sicilije, datira iz 1109. godine i danas se čuva u Palermu.³⁰ Budući da se dugo vremena smatrao jeftinijom zamjenom za pergamentu, većina je pisara smatrala kako ga se može upotrebljavati samo za pisanje tekstova efemernog značaja. Mnogi su smatrali kako je podrijetlo papira „pogansko“, što je provociralo kršćanske autoritete. Zbog takve mu reputacije nisu bili skloni dvorski kancelari ni pisari koji su radili prijepise za samostane i knjižnice, pisali važna državna izvješća, međudržavne ugovore, svete knjige i sl. Međutim, u 13. stoljeću, s osnivanjem sveučilišta, raste potražnja za pisačim materijalom koji će zadovoljiti potrebe studenata i profesora te omogućavati prepisivanje sve većeg broja knjiga. Papir postaje mnogo pogodnije za tiskanje jer ima glađu površinu negoli pergament, te se na njega tiskarska boja lakše i brže hvata. S druge strane, u tiskarskom se stroju mogao upotrebljavati samo najtanji i najfiniji pergament koji je bio vrlo skup i rijedak i nikako nije bio pogodan u tiskarskoj industriji koja će se razviti nakon Gutenbergova otkrića. Krajem 14. stoljeća na papiru se počinju otiskivati i drvorezi sa slikom, a ponegdje i s kraćim tekstom urezanim u istu drvenu ploču. Iz Španjolske je umijeće izrade papira preneseno u Francusku, a iz Italije u Njemačku. Zbog sve veće potražnje, talijanski gradovi počinju proizvoditi vlastiti papir, bolji od arapskog, te ga prodavati svim europskim zemljama.³¹ Proizvodnja se vrlo brzo udomaćila u sveučilišnim centrima poput Bologne i Padove gdje je potražnja za pisačim materijalom bila veća negoli možda u drugim, manjim mjestima. Taj se papir kasnije izvezio na sjever Europe. U 14. će stoljeću proraditi i prve tvornice: 1390. godine osnovana je prva tvornica u Nürnbergu,

²⁹ Ibid. Str. 89

³⁰ Ibid. Str. 114

³¹ Ivins, W. M. Prints and visual communication. 2. izd. Cambridge, London : The M.I.T. Press, 1973. Str. 61

najznačajnijem njemačkom središtu proizvodnje knjige i drvoreza. Ubrzo su i u drugim gradovima otvorene radionice za proizvodnju papira – oko 1500. godine u Njemačkoj ih je bilo samo 60, da bi do 1735. godine njihov broj narastao na 400.³²

S Gutenbergovim otkrićem i ubrzanim širenjem tiskarstva, pergament je izgubio bitku s papirom. Ipak, bogati će bibliofili i dalje naručivati knjige u tiskarskim radionicama i na taj način davati prednost pergamentu. Od sedamdesetih godina 13. stoljeća europski su proizvođači papira izrađivali tzv. *vodene znakove* (filigrane) kao oznake pojedinog proizvođača papira, ali i oznake kvalitete papira. Izrađivali su se tako da se na sito od gustih metalnih žica stavljala papirnata kaša, zajedno s raznim figuricama i inicijalima proizvođača od tanke žice. Na tim je mjestima papir, pošto se osušio, bio tanji i prozirniji, a žičane su se figure jasno ocrtavale kada se papir okrenuo prema svjetlosti. Motivi vodenih znakova bili su raznoliki: od životinjskih i biljnih ukrasa do fantastičnih likova, simbola i pojedinih predmeta, grbova i križeva. Osim ukrasa služili su i kao zaštita kvalitete njihovih proizvođača, a ujedno je bilo moguće i približno datirati nedefinirane dokumente.³³ Najstariji sačuvani vodeni znakovi pojavljuju se u Fabrianu (nakon 1270. g.) te u Bologni (1282. g.). Od 13. stoljeća pa sve do danas razvija se znanost koja se bavi proučavanjem vodenih znakova (*filigranologija*) čija je zadaća u prvom redu datirati papir, odnosno knjigu tiskanu na tom papiru.

Otpribliže u isto vrijeme kada papir ulazi u opću upotrebu, u Europi dolazi do razvoja *ksilografije* (drvoreza). Drvoreznom su tehnikom izvođene prve tiskane knjige: najprije su se na papiru otiskivale samo slike svetaca, a kasnije i slike s tekstom. Ova je tehnika bila poznata još na Dalekom istoku, no, za razliku od Europe gdje su skromni ksilografski tiskopisi namijenjeni narodnoj kulturi, na ovim su se područjima tiskale knjige namijenjene društvenoj eliti. Ksilografske tehnike u Kini, Japanu, Koreji i drugim dalekoistočnim zemljama imale su zadatak knjigu ukrasiti, dok su u Europi one služile kao pomoć u obrazovanju slabopismenog puka.

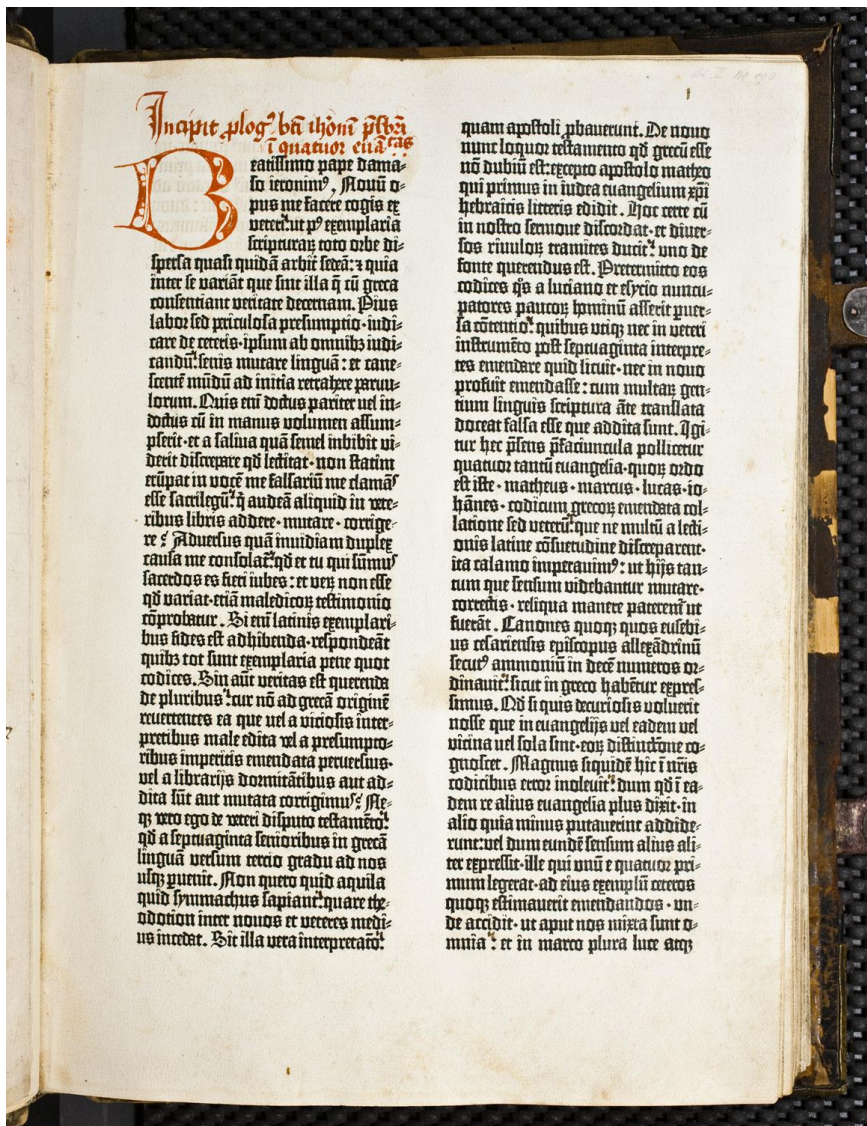
³² Ibid. Str. 63

³³ Hrvatska enciklopedija. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19533> (1. 12. 2014.)



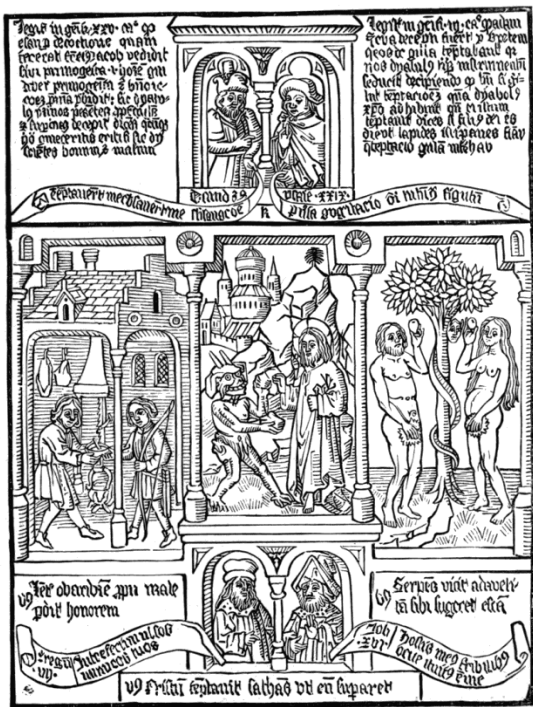
Sl. 31. Drvorez s prikazom svetog Kristofora i s tekstom u donjem dijelu. 15. stoljeće

Mnogi autori i danas smatraju kako je Gutenbergova ideja o tiskanju teksta pisanim slovima proizašla iz posredovanja s Istokom. Nažalost, sačuvan je relativno mali broj isprava kojima bi se dokazala takva tvrdnja, a zanimljivo je kako ne postoji niti jedan autentičan Gutenbergov portret. Godine 1452. godine započinje s tiskom svoje Biblije (kasnije nazvana *Biblija od 42 retka*), od čega je svaki arak trebalo otisnuti dva puta: najprije lice, a potom poledinu. Tiskana je na latinskom jeziku gotičkom teksturom, a zbog svojih izrazito estetski oblikovanih stranica ne zaostaje ta najpažljivije pisanim kodeksima. Inicijali i ukrasi naknadno su se unosili rukom, prema zahtjevu kupaca. Gutenbergu su kao uzor poslužile latinske Biblije ispisane gotičkom strukturom te je slova morao izraditi po uzoru na komplicirane oblike pisara. Njegov je slavni pribor za tiskanje Biblije obuhvaćao čak 290 pismovnih znakova.

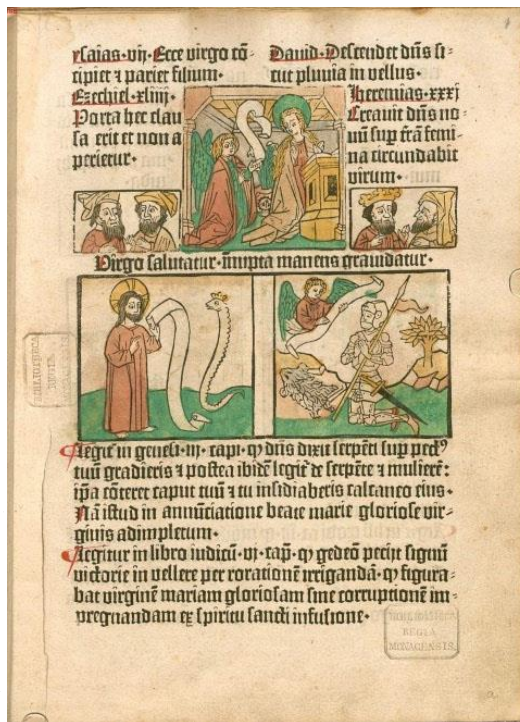


Sl. 32. Johann Gutenberg: Biblija – Novi Zavjet, Mainz, 1454 - 1455. g.

Svetačke su se sličice u Europi počele umnažati u početkom 14. stoljeća. Zbog svoje velike popularnosti, majstori su ovom tehnikom odlučili tiskati i igraće karte i kalendare, a ubrzo i male knjige od nekoliko stranica koje su prikazivale scene iz Isusovog života, Staroga zavjeta i iz života svetaca. Najpopularnije takve knjige bile su već spomenuta *Biblija pauprum* (*Biblija za siromahe*), *Arsmoriendi* (*Umijeće umiranja*), *Canticum canticorum* (*Pjesma nad pjesmama*) i druge.



Sl. 33. Biblia pauperum, drvorez, 15. st.



Sl. 34. Biblia pauperum, kolorirani drvorez i pomična slova. Njemačka, 1462. g.

U Europi, zahvaljujući Gutenbergovoj „crnoj umjetnosti“, drvorez doživljava nevjerojatan uspon. Razvija se u prepisivačkim i ilustratorskim radionicama kako bi se ubrzao postupak umnažanja knjiga rukopisom i crtanjem. Ova grafička reproduktivna tehnika visokog tiska uključuje otiskivanje s drvene matrice, čime se postižu otisci na papiru ili drugom materijalu. Proces ksilografske tehnike kretao je od toga da je crtač na glatku drvenu ploču narisao crtež, te je potom prosljedio rezaču. Pažljivim izdubljanjem duž crtačevih linija rezač bi na ispupčeni negativ nanosio boju, a ploča bi se pritisnula na papir ili bi se papir položio na nju i pritisnuo specijalnim trljačem.³⁴ Drvorez je naziv ne samo za tehnički postupak, nego i za otisak (grafički list), a ujedno je i jedina grafička tehnika kod koje se ploča otiskuje zajedno sa slogom knjige, istovremeno i na istom stroju. Može biti koloriran na način da se vodene boje s pomoću kista prenesu na gotov otisak.

Srednjovjekovni slikari pisama i karata svoje su proizvode izrađivali pojedinačno rukom, a 1430. godine javljaju se i tzv. blok-knjige gdje je svaka strana otisnuta s posebne drvene ploče te sadržajno povezana s prethodnom stranom. Neki su se drvorezi sastojali samo od slika, na

³⁴Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 120

drugima je pored slika bio urezan i tekst. Drvorez svoj procvat doživljava zahvaljujući igraćim kartama, drvoreznim knjigama i raznim priručnicima.



Sl. 35. Apokalipsa. Blok-knjiga, Njemačka, druga polovica 15. stoljeća

Tehničko i umjetničko savršenstvo u ovoj tehnici ostvareno je u 16. stoljeću u djelima Michaela Wolgemuta (1434. – 1519. g.), Hansa Holbeina Ml. (1497. – 1543. g.), Hansa Burkmaila (1473. – 1531. g.) i drugih.



Sl. 36. Hans Holbein Mladi: Ilustracije u drvorezu iz knjige *Totentanz*, 1538. g.

Za etabliranje drvoreza kao visokoumjetničkog grafičkog medija ponajprije moramo zahvaliti Albrechtu Düreru (1471.– 1528. g.). Kao najveći grafičar renesansnog razdoblja, miješanjem sjevernoeuropske i talijanske tradicije Dürer drvorez usavršava sjenčanjem profinjenim linijskim mrežama, a različito usmjerenim grafičkim linijama postiže izrazito plastičke efekte.³⁵ Godine 1498. nastaju drvorezi njegovog najznačajnijeg grafičkog opusa *Apokalipsa* (dovršena 1511. g.).



Sl. 37. Albrecht Dürer: Apokalipsa. Drvorez, Nürnberg, 1511. g.

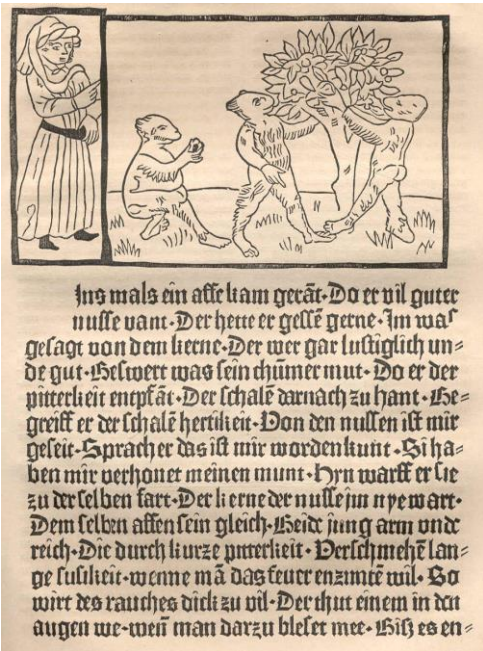
³⁵Ibid. Str. 136

Dürerova apokaliptična verzija kaosa nastavlja se i kasnije u seriji drvoreza *Velika pasija* (1496. – 1511. g.). Njegovi su crteži lirsko intonirani, očituju se izrazitom natativnosti, a autorov je interes usmjeren na problem prikaza ljudskoga tijela. Rezultatom je i bakrorez *Adam i Eva* nastao 1504. godine. Nakon 1510. godine (nekoliko se godina posvetio slikanju da bi se kasnije ponovo vratio grafici) dovršava i nekoliko zasebnih listova u bakrorezu koji su po svojoj umjetničkoj snazi i tehničkoj izvedbi označili konačan umjetnički domet ovoga autora. U ovome periodu nastaju *Vitez, smrt i đavo* (1513. g.), *Sv. Jeronim u špilji* (1514. g.) i *Melankolija* (1515. g.). Dürer je u više navrata radio kao dvorski slikar i vršio narudžbe za cara Maksimilijana. Fantazijskim je crtežima ukrasio carev molitvenik te u nekoliko navrata i portretirao samoga cara.³⁶

Ljepota drvoreza i bakropisa Albrechta Dürera očituje se u njegovoj sposobnosti da se osjećajno i duboko poveže sa sveopćim stanjem na prijelazu stoljeća. Dok je njemačko (posebno nürnberško) građanstvo i dalje živjelo u idejnoj atmosferi gotike, Dürer odlučuje napraviti zaokret. No, on ne odbacuje gotiku, već stvara svojevrsnu sintezu između tadašnjih tendencija i novih oblika koji su prodirali s Juga. Na taj je način stvorio prepoznatljiv umjetnički izraz koja će imati sudbonosno značenje za cjelokupan razvoj njemačkoga slikarstva u vremenu sve jačih talijanskih utjecaja.

Koliko je poznato prva knjiga ilustrirana u cijelosti brojnim drvorezima izašla je iz tiskare Albrechta Pfistera (c. 1420. – c. 1466. g.). Riječ je o knjizi *Der Edelstein* Ulricha Bonera koju je Pfister tiskao 1461. u Bambergu.

³⁶Enciklopedija likovnih umjetnosti. Sv. 2. Str. 482

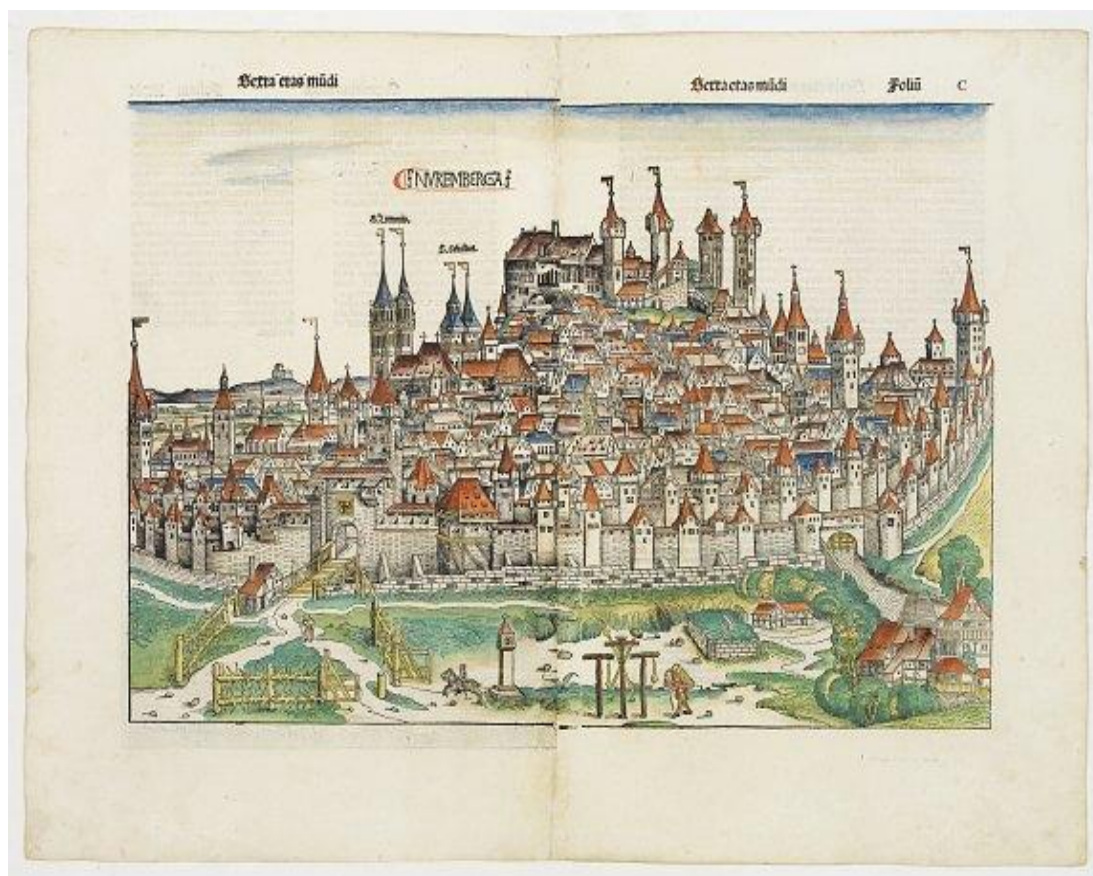


Sl. 38. Albrecht Pfister – stranica iz Knjige *Der Edelstein*, Bamberg, 1461.

Nakon toga, drvorezne su ilustracije postale sastavnim dijelom mnogih knjiga 15. stoljeća. Ovdje nikako ne smijemo zaboraviti istaknuti Julija Klovića (1498. – 1578. g.), najvećeg minijaturista renesansnog razdoblja čija prva zabilježena djela potječu iz 1526. godine. Ukrašavanjem sličnim Dürerovim minijaturama, stvara kodeks *Evangeliarium Grimani* (1526. g.), obogaćen iluminacijama likova evanđelista, kao i prizorima iz Kristova života, inicijalima i frizovima (kontinuirane trake oslikanih ili isklesanih ukrasa). Nazivajući ga vrlo često *Michelangelom minijature*, Julije Klović je jedan od posljednjih velikana minijature.

Najveći i najznačajniji sjevernoeuropski tiskar 15. stoljeća bez sumnje je bio Anton Koberger (1440./45. – 1513. g.) iz Nürnberga. Uz Köln, Strasbourg i Basel, Nürnberg je postao jednim od najpoznatijih tiskarskih žarišta i važnim središtem proizvodnje knjižne ilustracije i drvoreza uopće. Koberger je svoju tiskaru osnovao 1470. godine, a u trideset godina iz nje je izašlo više od 200 tiskopisa, od čega je 21 bio ilustriran. Tiskara je prednjačila i u tipografskoj opremi. Uz Bibliju na njemačkom jeziku iz 1483. godine, najpoznatiji i najveći pothvat bila je *Nürnbergška kronika* (1493. g.) Hartmanna Schedela (1440. – 1514. g.), njemačkog povjesničara, fizičara, i jednog od prvih kartografa koji je koristio modernu tiskarsku prešu. Bio je to vrlo skup nakladnički projekt – spomenuta opća povijest svijeta sadrži 1809 drvoreznih

ilustracija otisnutih s pomoću 645 drvoreza. Započinje biblijskim izvještajem o stvaranju svemira i Zemlje, a uz slike se pojavljuju i kratke legende.³⁷



Sl. 39. Hartmann Schedel: dvije stranice iz knjige *Weltchronik* – poznatije kao „Nürnberška kronika“, 1493. g.

³⁷ Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 128.



Sl. 40. Hartmann Schedel: Ilustracija koja prikazuje Carigrad, Nürnbergska kronika, 1493. g.

Uvođenjem tehnike dubokog tiska, drvorez je krajem 16. stoljeća već potpuno istisnut – umjetnici ustanovljuju da se bakroreznom linijom postižu bolji crtački efekti, linije su preciznije, tonski prijelazi bogatiji, tehnika graviranja je mnogo jednostavnija, a moguće od jednoga predloška otisnuti mnogo više kopija. Postignuće plastičnih i prostornih efekata najbolje su vidljive u minijaturama Martina Schongauera (1498. – 1491. g.). Uspostavio je sustav prikazivanja prostora i likova koristeći tehniku produblivanja linija kojom je dodatno dobio na volumenu, a taj je sustav kasnije razradio već spomenuti Albrecht Dürer.³⁸ Bakrorezi su se prodavali ili kao zasebni listovi, ili su bili ukomponirani u knjige i na taj način ukrašavani, a vrlo često su imali ulogu objašnjavanja teksta. Uz bakrorez, gdje se u cinkovu ili bakrenu ploču ostrim udubljačem, najčešće iglom, urezuje crtež, te se udubljenja ispunjavaju bojom, često se javlja i bakropis gdje se crtež kemijskom metodom direktno gravira u metalnu ploču.

U 16. stoljeću knjige dobivaju „moderan“ tipografski izgled; naslovnim se stranicama dodaju impresum i *sinjeta* (koja je služila kao znak raspoznavanja određenog autora), a nerijetko su

³⁸Klajn, H.. Mali leksikon štamparstva i grafike : od otiska do cilindrične štamparske mašine. Str. 20

bile opremljene drvorezima ili bakrorezima.³⁹ Izrada rukopisnih knjiga i dalje je popularna - izrađivale su se po narudžbi bogatih naručitelja, a kasnije, po njihovoj želji i ukrašavale minijaturama. Povećava se i broj tiskopisa profanog sadržaja na koji najviše utječu humanisti objavljujući filološka djela antičkih pisaca. Krajem 16. stoljeća započinje i masovno tiskanje plakatnih ilustriranih letaka, brošura i pamfleta koji se redovito oslikavaju tehnikom drvoreza ili bakroreza, odnosno bakropisa, osobito u doba reformacije i protureformacije. U 17. stoljeću mnogi grafičari, među kojima i Rembrandt (c. 1606. – 1669. g.), upotrebljavaju papir različite kvalitete i podrijetla. Uveden je i nov postupak urezivanja – tzv. *tehnika suhe igle*, gdje se u metalnu ploču tankom tvrdom iglom urezuje crtež, pri čemu nastaje brazda koja zadržava tintu što omogućuje stvaranje područja veće gustoće crne boje. Još jedna od vrlo popularnih tehnika u to vrijeme je i *selektivno brisanje* kojim se postizao nevjerojatan *chiaroscuro* učinak.⁴⁰ Rembrandt, podjednako važan i kao slikar, i kao crtač i kao grafičar, izdvaja se svojim bakropisima *Grafika za stotinu guldena*.

Prvi drvorezi u Hrvatskoj nastaju krajem 15. stoljeća u glagoljskoj tiskari u Senju (1494. – 1508. g.). Glavne poslove ilustriranja knjiga drvorezima obavljao je Grgur Senjanin (Senj, sred. XV. st. – nakon 1508.) koji je svoj tiskarski rad započeo u Veneciji, a nastavio ga u senjskoj tiskari. Prema nekim mišljenjima u ovoj je tiskari Marko Marulić (1450. – 1524. g.) ilustrirao drugo izdanje svoje *Judite*. Nešto kasnije u tiskari Jurja Zrinskog u Nedelišću (1572. – 1574. g.) i tiskari u Varaždinu (1586. – 1587. g.) pretežno rade strani tiskari i drvoresci, ponajviše iz Njemačke. Naš tiskar s Lastova Dobrić Dobrićević (poznat i kao Boninus de /Boninis, 1454. – 1528. g.) smatra se jednim od pionira tiskarstva u Europi. U Italiji izdaje *Ezopove basne* (1487. g.) ukrašene sa 67 drvoreza od kojih se jedan otisak čuva u franjevačkom samostanu u Visovcu na Krki u Dalmaciji.

³⁹Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 143

⁴⁰Jansonova povijest umjetnosti : zapadna tradicija. Str. 720



Sl. 41. Dobrić Dobričević (Boninus de Boninis) - dvije stranice s ilustracijama u drvorezu iz knjige *Ezopove basne*. Brescia, 1487. g.

Mnogobrojne religiozne i profane knjige hrvatske književnosti u 16. stoljeću tiskaju se većinom u Italiji gdje strani majstori uglavnom u drvorezu izrađuju prikaze hrvatskih gradova i tvrđava, geografske karte, portrete i slično.⁴¹

⁴¹ Enciklopedija likovnih umjetnosti. Sv. Str. 95

6. PROTESTANTSKE TISKARE U HRVATSKOJ I SLOVENIJI

Ilustracije nastale na hrvatskom i slovenskom tlu sadrže bogatstvo motiva i detalja koji predstavljaju uvid u vrijeme i sredinu iz koje potječu sami autori. Nosioći radnji su ljudi 16. stoljeća u Njemačkoj koji donose mnoštvo zanimljivosti iz svakidašnjice, a biblijske pripovijesti događaju se u njihovim kućama i gradovima. Jedina protestantska tiskara na domaćem tlu bila je oficina Johanna Manliusa (? – 1605. g.) u Ljubljani i djelovala je šest godina. Hrvatske i slovenske protestantske knjige toga razdoblja najvećim su dijelom tiskane u officinama njemačkih tiskara, u Tübingenu, Regensburgu i Wittenbergu. Dakako da su onda i ilustracije proizašle iz tih tiskara pripadale njemačkoj povijesti umjetnosti i kulture. U drugoj pak polovici 16. stoljeća dolazi do procvata mađarske tipografije i to zahvaljujući protestantizmu. Nažalost, na područjima Hrvatske i Slovenije niti jedna tiskara nije bila dugog vijeka. Zanimljivo je kako čak ni u Dalmaciji i Istri, sredinama s dugom povijesnom tradicijom, nije bilo tiskara. Razlog su bili socijalno-ekonomski uzroci i turski ratovi, ali ponajviše nebriga oko obrazovanja stanovništva. Građani i feudinci koji su na ovim prostorima podržavali protestantizam, nisu bili dovoljno snažni da ga održe. Zatvaranjem tiskara onemogućeno je izdavanje knjiga, prije svega Svetog pisma i katekizma.

U 16. stoljeću ne možemo naći mnogo primjera iz umjetnosti u Sloveniji i Hrvatskoj na kojima se očituje utjecaj protestantske ikonografije. Utjecaj renesanse iz Italije i Austrije učinio je najveći prijelom na ovim područjima na planu umjetnosti. „Službenim“ početkom reformacijskog pokreta u Njemačkoj uzima se objavljivanje Lutherovih pet teza u jesen 1517. godine. Isprva objavljene na latinskom jeziku, teze su jezično bile ograničene, ali je njihovo djelovanje od velike važnosti. Lutherova ideja je bila običnom čovjeku olakšati doticaj s idejama reformacije i omogućiti mu neposredno služenje Svetim pismom. Zahvaljujući njegovom prijevodu i tisku Biblije, tekstovi su bili dostupni svakom vjerniku koji zna čitati. Prevođenje Svetoga pisma zasigurno je jedna od najvećih Lutherovih zasluga, kako na vjerskom, tako i na jezično-kulturnom planu. Kako bi nekom puku što bolje približio biblijske tekstove, uviđa neospornu vrijednost upotrebe slika kao korisnog pomagala u zapamćivanju i prihvaćanju vjerskih sadržaja. Riječi potpomognute slikovnim opisom lakše prodiru u svijest čitača i na taj način stvaraju jače utiske od samoga teksta. Knjižna slika, ilustracija kao najprikladniji instrument oslikavanja teksta, preuzima zadatke zidnih slika, crkvene arhitekture,

mozaika i vitraja. Kao novi je medij široko rasprostranjena te je čitatelju, ali i poluobrazovanom i nepismenom puku od velike pomoći u savladavanju biblijskoga teksta.

Prvo cjelovito ilustrirano izdanje Lutherova prijevoda Biblije pojavilo se 1534. godine u Wittenbergu. Nakon ovoga izdanja gotovo da nije bilo tiskara koji nije, po uzoru na Luthera, Bibliju opremio drvorezima. Uz narodni jezik, ilustracije su postale znakom prepoznavanja za religijsku knjigu namijenjenu puku te se upotrebljava u vjerske, poučne, propagandne, informativne, ali i zabavne svrhe. Slika, zajedno s tiskanom knjigom, postaje medijem masovne komunikacije. Vlasti su nadzirale proizvodnju i raspačavanje takvih knjiga i ilustriranih letaka, a majstori koji su se bavili izradom ilustracija polagali su zakletvu. Na snagu je stupila zabrana tiskanja letaka koji u svojim ilustracijama sadrže nakaze, mitske elemente i „čudesne“ pojave te je zabranjeno izdavanje pogrđnih letaka, knjiga i pjesama.

Godine 1575. otvorena je prva slovenska tiskara Johannes Manliusa. Iako je njegova tiskarska djelatnost trajala samo šest godina, izdao je mnoge tiskopise na slovenskom, njemačkom, latinskom i jedan na hrvatskom jeziku, a osim knjiga tiskao je i nekoliko ilustriranih letaka te jedan kalendar. Poznato je kako je ova tiskara bila protestantska tiskara na južnoslavenskom području, no prije nje svakako treba istaknuti „Južnoslavenski bibliografski zavod“, tiskaru u malom švapskom mjestu Urach koja je počela s radom 1561. godine. Ideja o njezinom osnivanju potekla je od Petra Pavla Vergerija (1489. – 1565. g.), savjetnika na dvoru vitemberškog vojvode. Tiskara je osnovana s idejom da prosvjetiteljska i reformatorska djelatnost proširi na sve Južne Slavene, i to ponajprije na polju vjerskog izdavaštva. Počeci i temelji slovenske pismenosti najuže su vezani za djelovanje protestantskih autora, među kojima je najzaslužniji bio Primož Trubar (1508. – 1586. g.). Kao i Luther, Trubar je u prvome redu bio vjerski reformator, ali je bio svjestan kako su obrazovanje i prosvjećenje naroda nužni za vjersku obnovu. Trubar je svoj rad započeo prevođenjem Novog zavjeta i katekizma te strukturiranjem abecedarija. Pripremio je crkveni pravilnik za slovensku Evangeličku crkvu, a radio je i na prijevodu Lutherove *Hauspostille* na slovenski.

Uraška tiskara, o čijem djelovanju osim očuvanih tiskopisa postoji i mnogo drugih dokumenata, bila je poznata po pribavljanju tiskarskih potreština, od papira i boje do slova i drvoreza te u angažiranju majstora koji su rezali i lijevali glagoljske i ćirilske azbuke, ali i u samom oblikovanju slova. Iz Tübingena je u jesen 1561. godine dopremljen prvi tiskarski stroj, posuđena su neka latinična inicijalna slova, nekoliko drvoreza, ukrasne šablone za katekizam te drvorezi Apokalipse u Novom zavjetu. Luksuzni uvezi uraških izdanja bili su namijenjeni

darodavcima i uglednijim osobama. Značajne su veze bile i s Nürnbergom, jednom od tiskarskih metropola tadašnje Njemačke i Europe, a ujedno i jednim od najvećeg središta drvorezne proizvodnje u Njemačkoj još od vremena kasne inkunabulistikke. Barun Hans Ungnad od Sonnega (1493. – 1564. g.), jedan od osnivača tiskare u Urachu, obratio se tiskarama u Nürnbergu i Frankfurtu tražeći drvoreze za planirano izdanje hrvatske Biblije. Iz Nürnberga su nabavljene ilustracije za Apokalipsu u Novom zavjetu, za postile i katekizam iz 1564. godine. Osim spomenutih ilustracija, uraški su tiskari otisnuli i niz drvoreza u pokusnom izdanju hrvatskih *Proroka* 1564. godine.

Važno mjesto u razvoju drvoreza u Nürnbergu, ne samo u Njemačkoj već i u cijeloj Europi, imao je već spomenuti Albrecht Dürer. Njegovi drvorezi *Apokalipse* i drugih ciklusa posredno su utjecali na izvedbu ilustracija Apokalipse u uraškim izdanjima Novoga zavjeta, a time odredili i grafički ukus te tehniku drvoreza zrele renesanse. Osim Dürera, na ovim prostorima djeluju i mnogi drugi ugledni majstori poput H. S. Behama, Schäufoleina, Schöna i drugih. Iako su neki od njih ostali anonimni, njihove su ilustracije ušle u mnogobrojna izdanja reformacijskih djela 16. stoljeća. Ponajviše se ističu drvorezi priprostih „pučkih“ izvedbi koji su odigrali značajnu ulogu u stvaranju slikovne svijesti protestantizma. Njihovom širokom upotrebom reformacija nastavlja tradiciju ilustrirane knjige inkunabulističkog razdoblja, a slikovni su obrasci sadržali motive iz legendi, praznovjernih priča i poganskih motiva čime je učinjen odlučujući zaokret od srednjovjekovnog prema suvremenom poimanju religijske ilustracije.

Nakon smrti Hansa Ungnada 1564. godine tiskara je ostala bez glavne novčane potpore i ubrzo je ugašena. U razdoblju od četiri godine iz nje je proizašlo 37 naslova, 31 000 primjeraka, od kojih su četiri bila na slovenskom, a 26 na hrvatskom. Njih 13 je tiskano glagoljicom, 7 ćirilicom, 6 latinicom te 6 na talijanskom i jedan na njemačkom jeziku.⁴² Uraška je tiskara bila jedna od rijetkih koje su u 16. stoljeću izdale knjige tiskane ćiriličnim i glagoljskim slovima, a možemo reći kako je po broju izdanja i opsegu naklade bila možda i najveća hrvatska tiskara do 19. stoljeća.

⁴²Pelc, M. Biblija priprostih : ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, knj. 8., 1991. Str. 38

6. 1. SLOVENSKE I HRVATSKE ILUSTRACIJE KATEKIZAMA

Budući da su se katekizmi i abecedariji smatrali temeljnom literaturom za opismenjivanje i vjersko obrazovanje puka, nije neobično da i jugoslavenski reformacijski tisak započinje upravo tom literaturom. Prema Trubarovim slovenskim katekizmima priređivani su oni na hrvatskom jeziku, a sastavljeni su na „narodnim“ pismima: glagoljici i ćirilici. Na kraju su otisnuti raznovrsni didaktično-vjerski tekstovi, molitve i blagoslovi, a otisnuta je i propovijed *De vocabulo fidei* Matije Vlačića. Sadržajno su oponašali Lutherov Veliki i Mali katekizam te katekizam vitenberškog reformatora Johanna Brenza. Slovenski protestantski katekizmi tiskani su od 1550. do 1595. godine u dvanaest izdanja, a hrvatski od 1561. do 1565. u tri. Hrvatski su se prosvjetitelji zalagali za vjersku obnovu te je zato pokrenuto i tiskanje nekoliko *abecedarija* – kratkih brošurica koje su uz abecedu sadržavali i skraćene dijelove katekizma. Neuki su ljudi na taj način mogli čitati i pisati, ali i savladavati osnovne teze kršćanske vjeroispovijedi.

Prva dva Trubarova katekizma (iz 1550. i 1555. godine) sadrže drvoreze malog formata na naslovnim stranicama. Od hrvatskih je katekizama ilustriran samo jedan: latinički *Katehismus* iz 1564. godine. Nakon izdanja na glagoljici, ćirilici i talijanskom jeziku, uraški su reformatori hrvatsko izdanje ukasili nizom od 25 drvoreza rađenim, kako se čini, upravo za njega. Osim drvoreza na naslovnoj stranici, otisnut je još jedan drvorez manjeg formata koji pripada drugom nizu katekizamskih sličica. Pojedini su drvorezi upotrebljavani kao nadopuna niza za uraške postile. Iz Tübingena su posuđene ukrasne šablone koje su kasnije, osim u katekizmu hrvatskoga izdanja, korištene za ukrašavanje naslovnih stranica nekih drugih uraških izdanja. Niz od 25 drvoreza kupljen je od drvoresca Hermana Schustera u Nürnbergu. Schuster, jedan od mnogih anonimnih majstora-zanatlija, radio je u službi grafičke proizvodnje za široku publiku te je izrađivao drvoreze s nabožnim temama, slikama svetaca ili Bogorodice, ali i predloške za drvorezne letke-pamflete protiv crkvenih ili svjetovnih autoriteta i predloške za letke-novine s prikazima zanimljivih događaja. Prvi Lutherovi ilustrirani katekizmi tiskani su 1530. godine, a njegove su ilustracije često kopirane i oponašane. Neke je od njih kopirao i Schuster – iako je u svojim ilustracijama učinio brojne preinake, stari je predložak i dalje prepoznatljiv. Nekoliko Schusterovih drvoreza u hrvatskom katekizmu jasno odražavaju utjecaje biblijskih ilustracija, s time da se neke od njih (npr. treći zaziv „Očenaša“) kompozicijski oslanjaju na poznati prikaz susreta Isusa pod križem i Veronike iz Dürerove *Velike muke*. Ilustratori za puk, kakvim je bio i Schuster, u većini su slučajeva uzimali već

gotove predloške koje su pojednostavljivali radi jasnijeg i lakšeg čitanja. Slike su pomagale u pamćenju katehetskih poučaka te naglašavale glavni smisao, a to je da se ljudi trebaju kloniti zla i usmjeriti se ka dobrome. Ipak, ilustracije su za primjere najčešće uzimale negativne biblijske primjere te je skoro svakoj zapovijedi pridružena slika koja u prednjem planu prikazuje njezino kršenje. Na kraju knjige Schuster dodaje uobičajeni niz od 24 ilustracije na kojima je prikazana kršćanska obitelj za vrijeme molitve oko stola. Katekizam, pučka Biblija, obuhvaćala je cjelokupni sadržaj kršćanske nauke, a ilustracije su predstavljale odlučan primjer kako kroz slikovne prikaze predočiti željeni sadržaj teološke simbolike.

Schusterove ilustracije pripadaju razdoblju zrelog reformacijskog pokreta i prije svega se usredotočuju na teologijsku simboliku Lutherova protestantizma. Načinom izvedbe njegove su ilustracije pregledne i jasne, u njima nema opširnog pripovijedanja kao ni oblikovnih efekata kasnijih majstora. Njihova je uloga nadopunjavanje, objašnjavanje i približavanje sadržaja katekizma priprostim vjernicima. Među ciklusima ilustracija postoje znatne razlike u stupnjevima izražavanja: ilustracije slovenskih katekizama iz Wittenberga te mali drvorezi iz Tübingena u tom smislu daleko zaostaju u za Schusterovim sličicama.

Ukratko bih još spomenula i tri najznačajnija slovenska katekizma iz ovoga razdoblja. Prvi je tiskan 1580. godine i sadrži šesnaest očuvanih drvoreza rađenih prema ilustracijama uraškoga katekizma. Samo tri sličice odudaraju od Schusterovih, dok ostale, formatom i izvedbom, gotovo kopiraju Schusterove drvoreze. Drugi, slovenski katekizam tiskan u Wittenbergu 1584. godine, tipografski je najbogatije opremljen slovenski katekizam 16. stoljeća – svaka je stranica uokvirena ukrasnim šablonama, a uz pojedina su poglavlja otisnuti petnaest drvoreza različitog formata. Ilustracije nisu nastale u isto vrijeme i ne potiču od istoga autora. Samo četiri ilustracije izravno se odnose na poučnost katekizma, dok je više od polovice sličica otisnuto uz prigodne napjeve, posvećene pojedinim blagdanima. Uz tekst su štampane i note, a autori tih ilustracija bili su Trubar i Juraj Dalmatin. I posljednji, treći katekizam iz 1585. godine sadrži osam drvoreza. Slike su otisnute uz odsječak o krštenju, uz tri članka vjere, uz početak „Očenaša“ te uz odsječak o euharistiji i poglavlje o ispovijedi. Ujednačeni grafički dojam narušava ilustracija uz euharistiju koja je ponovljena iz prethodnog katekizma. Od najstarijih vremena poznato je kako se kršćanska crkva koristi raznovrsnim tipovima zbirki u liturgiji i crkvenim obredima, ali i u vjerskoj naobrazbi puka.

7. ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti kako je knjižna ilustracija 16. stoljeća neodvojivo vezana za drvorezne ploče. Kroz povijest su ti drvorezi prelazili iz ruku jednoga tiskara u ruke drugoga, vraćali se starim vlasnicima pa ponovo posuđivali ili prodavali. Na taj su način otisnute ilustracije jednoga majstora služile kao predložak drugome, a kako bi se došlo do originalnog, izvornog predloška ponekad je bilo potrebno odljuštiti i po nekoliko slojeva oponašateljskih replika. Posudba, prodaja i razmjenjivanje drvoreznih ploča glavni su oblik kulturne i poslovne suradnje, prvenstveno između tiskara u 15. i 16. stoljeću. Autorom ilustracija najčešće je bio skromni majstor čije ime nije bilo značajno, njegov je likovni izraz popularan i blizak puku, dok se, s druge strane, nastoji približiti takozvanoj „umjetničkoj“ grafici. Usporedbom različitih ilustratora 16. stoljeća primjećujemo kako nema oštrih granica između povijesno-stilskih strujanja – mnogi njemački majstori i dalje su pod utjecajem gotičkog stila, dok su ostali prihvatili romanizirane oblike kasne renesanse. U drugoj polovici 16. stoljeća u „pučke“ ilustracije (u kojima se najduže zadržao utjecaj gotičkih oblika) postupno ulazi duh renesanse. U to vrijeme ilustracija postaje najspecifičnijim oblikom „primijenjene“ umjetnosti.

Najčešće se ilustracije označavaju kao crteži ili slike koje dopunjavaju i ukrašavaju određeni tekst, paralelno odražavajući stil i ukus vremena određenog autora. Recimo, dokumentarističkoj ilustraciji u interesu je što vjernije prikazati neki događaj ili predmet i od velikog je značaja do pojave fotografije. Današnje dječje ilustracije mogu potpuno zamijeniti sami tekst i tada postati slikovnicama.⁴³ Nasuprot dječjoj literaturi, danas ilustracije rijetko ukrašavaju knjige za odrasle (izuzetak su korice i omoti, no govorimo o ilustriranju tekstualnog sadržaja). Suvremenim tehnikama ilustratorima se otvaraju brojne nove mogućnosti, no one su rijetko vezane za samu knjigu. Današnji se umjetnici i ilustratori više okreću samostalnim radovima, izradama plakata i reklama, a sam pojam ilustriranje danas se obično izjednačava s fotografijom i računalnim tehnologijama.

Ilustracija je od najranijih vremena imala preciznu zadaću: tekst učiniti jasnijim i prihvatljivijim čitatelju isprva knjiga, kasnije novina i drugih medija. Osobito će se osnažiti

⁴³The Geffrye : Museum Of The Home. URL: <http://www.geffrye-museum.org.uk/collections/thematics/17th/pictures/page-1/>. (1. 12. 2014.)

značenje slike pojavom prvih drvoreza oko 1300. godine, dakle mehaničkih otisaka kojima se umnaža bilo crtež, bilo rukom pisana te ilustracijama dopunjena knjiga. Time je učinjen veliki ne samo kulturni, nego i civilizacijski i uopće društveni preokret. U tome se jednostavnome izumu, naime, naziru počeci masovne proizvodnje, ali i potrošnje, onoga što će se u novije vrijeme nazivati masovnom kulturom. Umnažanje unikatnoga djela čine se radikalne preinake i u ekonomskome pogledu, jer slika i knjiga sada postaju dostupni mnogima zbog niže cijene i lakše distribucije. Jednostavno rečeno, ako ilustracija pomaže da se lakše razumije tekst, njezina je uloga kroz povijest bila važnom u međusobnom povezivanju, stvaranju onog pojma koji se obično naziva globalizacijom.

8. DODATAK

- Sl. 1. Huneferova knjiga mrtvih s prizorom suđenja pokojniku, 12/ 13. st. pr. Krista, London, British Museum.....5
Preuzeto iz Pelc, M. Pismo – knjiga slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 33
- Sl. 2. Prikaz paprene metvice iz *Bečkog Dioskurida* nastalog u Carigradu oko 512. g. Beč, Austrijska nacionalna biblioteka.....8
Preuzeto iz Pelc, M. Pismo – knjiga slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 93
- Sl. 3. Slika iz *Bečke geneze*, knjige s 48 iluminacija iz 540. g. Scena prikazuje Josipa i Putifarovu ženu.....9
Preuzeto s URL:
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meister_der_Wiener_Genesis_001.jpg
(1. 12. 2014.)
- Sl. 4. Bečka geneza. Abraham.....9
Preuzeto s URL: <http://www.tali-virtualmidrash.org.il/articleeng.aspx?art=19> (1. 12. 2014.)
- Sl. 5. Bečka geneza. Noa.....9
Preuzeto s URL: <http://www.tali-virtualmidrash.org.il/ArticleEng.aspx?art=27> (1. 12. 2014.)
- Sl. 6. Book of Lindisfarne, oko 698. g. Stranica s početkom Evandjelja po Marku, London, British Library.....10
Preuzeto iz Pelc, M. Pismo – knjiga slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str. 96

- Sl. 7. Vergilius Romanus, kodeks iz 5. st. nakon Krista.....14
 Preuzeto s URL: <http://www.unil.ch/getactu/wwwlettres/1338298149829/> (1. 12. 2014.)
- Sl. 8. Evanđelist Matej kao pisar. Minijatura u Evanđelistaru Barberini iz druge polovice 8. st. Vatikanska biblioteka.....15
 Preuzeto iz Pelc, M. Pismo – knjiga slika : uvod u povijest informacijske kulture. Str.64
- Sl. 9. Splitski evanđelistar (*Evangelistarium Spalatense*). Kraj 7. ili početak 8. st. Split, Riznica Katedrale.....16
 Preuzeto s URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57467> (1. 12. 2014.)
- Sl. 10. Grgur Veliki: *Moraliain Job*. Naslovna stranica, Citeaux, 1150.17
 Preuzeto s URL: <http://www.oberlin.edu/images/Art310/Art310j.html> (1. 12. 2014.)
- Sl. 11. Grgur Veliki: *Moraliain Job*. Inicijal „V“ s dva redovnika.....17
 Preuzeto s URL: <http://www.oberlin.edu/images/Art310/Art310j.html> (1. 12. 2014.)
- Sl. 12. Egbertov kodeks Reichenau oko 980. g. Trier, Stadtbibliothek.....18
 Preuzeto s URL: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:CodexEgberti-Fol079v-ArrestOfJesus.jpg> (1. 12. 2014.)
- Sl. 13. Minijatura s prikazom pape Grgura I. (Velikog). Pontifikat od 590. do 604. g.19
 Preuzeto s URL: http://hr.wikipedia.org/wiki/Grgur_I. (1. 12. 2014.)

- Sl. 22. Utrechtski psaltir. Ilustracija na kraju 18. psalma. Karolinška umjetnost, 9. stoljeće.....26
 Preuzeto s URL: <http://www.non-solo-arte.com/medieval-drawing.html> (1. 12. 2014.)
- Sl. 23. Utrechtski psaltir. Ilustracija na kraju 27. psalma. Karolinška umjetnost, 9. stoljeće.....26
 Preuzeto s URL: <http://www.non-solo-arte.com/medieval-drawing.html> (1. 12. 2014.)
- Sl. 24. Diebolt Lauber: Biblija, Rebeka na izvoru Hagenau, Sredina 15. stoljeća.....28
 Preuzeto s URL: <http://myra.hem.nu/costume/Documentation/GermanCodices/Parzival.htm> (1. 12. 2014.)
- Sl. 25. Diebolt Lauber: Biblija. Izgon Adama i Eve iz raja.....28
 Preuzeto s URL: <http://myra.hem.nu/costume/Documentation/GermanCodices/Parzival.htm> (1. 12. 2014.)
- Sl. 26. Ilustracije iz knjige *Parzival* Wolframa von Eschenbacha. Radionica Diebolta Laubera (oko 1443. -1446. g.).....28
 Preuzeto s URL: <http://myra.hem.nu/costume/Documentation/GermanCodices/Parzival.htm> (1. 12. 2014.)
- Sl. 27. Ilustracije iz knjige *Parzival* Wolframa von Eschenbacha. Radionica Diebolta Laubera (oko 1443. - 1446. g.).....29

Preuzeto s URL: <http://myra.hem.nu/costume/Documentation/GermanCodices/Parzival.htm>
(1. 12. 2014.)

Sl. 28. Jean Pucelle: Heures de Jeanne d'Évreux, 1324 – 1328. g.32

Preuzeto s URL: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pucelle.jpg> (1. 12. 2014.)

Sl. 29. Jean Pucelle i suradnici: Stranica iz Brevijara Blanche de France, Pariz,
oko 1310. - 1320. g.32

Preuzeto s URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Pucelle (1. 12. 2014.)

Sl. 30. Braća Limburg: *Les Très Riches Heures du duc de Berry*. Ilustracije za mjesec lipanj i
travanj.....34

Preuzeto s URL:

<http://rozsavolgyi.free.fr/cours/arts/conferences/Les%20fr%E8res%20Limbourg,%20Les%20Tr%E8s%20riches%20heures%20du%20duc%20de%20Berry,%201410-1416/index.htm>

(1. 12. 2014.)

Sl. 31. Drvorez s prikazom svetog Kristofora i s tekstom u donjem dijelu.
15. stoljeće..... 39

Preuzeto s URL: <http://www.fine-art-images.net/de/zoom.php?11680> (1. 12. 2014.)

Sl. 32. Johann Gutenberg: Biblija – Novi Zavjet, Mainz, 1454 - 1455. g.40

Preuzeto s URL: http://www.indiana.edu/~liblilly/digital/collections/archive/files/vab8631-0013_c21bd90469.jpg (1. 12. 2014.)

Sl. 33. Biblia pauperum, drvorez, 15. st.41

Preuzeto s URL:

http://online.education.ed.ac.uk/gallery/preston_medieval_rhetoric/BibliaPauperum/The_Poor_Mans_Bible.html (1. 12. 2014.)

Sl. 34. Biblia pauperum, kolorirani drvorez i pomična slova. Njemačka, 1462. g.41

Preuzeto s URL: <http://cs.sru.edu/~ddailey/TGW2014/RectilinearMold2.html> (1. 12. 2014.)

Sl. 35. Apokalipsa. Blok-knjiga, Njemačka, druga polovica 15. stoljeća.....42

Preuzeto s URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Apocalypse.jpg> (1. 12. 2014.)

Sl. 36. Hans Holbein Mlađi: Ilustracije u drvorezu iz knjige *Totentanz*, 1538. g.42

Preuzeto s URL: <http://nydamprintsblackandwhite.blogspot.com/2010/10/hans-holbeins-totentanz.html> (1. 12. 2014.)

Sl. 37. Albrecht Dürer: Apokalipsa. Drvorez, Nürnberg, 1511. g.43

Preuzeto s URL: <http://chicagoartreview.com/wp-content/uploads/2012/03/Albrecht-Durer-Apokalypse.gif> (1. 12. 2014.)

Sl. 38. Albrecht Pfister – stranica iz Knjige *Der Edelstein*, Bamberg, 1461. g.45

Preuzeto s URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Albrecht_Pfister (1. 12. 2014.)

Sl. 39. Hartmann Schedel: dvije stranice iz knjige *Weltchronik* – poznatije kao „Nürnberška kronika“, 1493.g.....46

Preuzeto s URL:

https://www.raremaps.com/gallery/detail/18193/Constantinopolis_Expugnatio_a_Turchis/Schedel.html (1. 12. 2014.)

Sl. 40. Hartmann Schedel: Ilustracija koja prikazuje Carigrad, Nürnberška kronika,

1493. g.47

Preuzeto s URL: <http://en.wikicollecting.org/image:hartmann-schedel-liber-chronicarum-nuremberg>

(1. 12. 2014.)

Sl. 41. Dobrić Dobričević (Boninus de Boninis) - dvije stranice s ilustracijama u drvorezu iz knjige *Ezopove basne*. Brescia, 1487. g.49

Preuzeto s URL:

http://lcweb2.loc.gov/cgibin/ampage?collId=rbc3&fileName=rbc0001_2008incun43707page.db&recNum=32 (1. 12. 2014.)

9. LITERATURA

Anić, V. Goldstein, I. Rječnik stranih riječi. Zagreb : Novi Liber, 2000.

Budiša, D. Magić, V. Pelc, M. Katalog izložbe Slika u knjizi : iluminiranu kodeksi i ilustrirane knjige od IX. do XVI. stoljeća. Iz riznice Metropolitane i Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, od 1. do 22. Vii. 1987. Zagreb : Nacionalna i sveučilična biblioteka, 1987.

Enciklopedija likovnih umjetnosti. Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ. 1959. – 1966. Sv. 2 i 3.

Ivins, W. M. Prints and visual communication. 2. izd. Cambridge, London : The M.I.T. Press, 1973.

Jansonova povijest umjetnosti : zapadna tradicija / Penelope J. E. Davies ... [et al.]. 7. izd. Varaždin : Stanek, 2008.

Klajn, H. Mali leksikon štamparstva i grafike : od otiska do cilindrične štamparske mašine. Beograd : Jugoslavija, 1979.

Pelc, M. Biblija priprostih : ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, knj. 8., 1991.

Pelc, M. Pismo – knjiga – slika : uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb : Golden marketing, 2002.

Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Matica hrvatska, 1985.

Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007.

INTERNETSKI IZVORI:

Hrvatska enciklopedija. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19533> (1. 12. 2014.)

Proleksis enciklopedija online. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/30280/> (1. 12. 2014.)

The British Library : catalogue of illuminated manuscripts. URL: <http://www.bl.uk/manuscripts/> (1. 12. 2014.)

The Geffrye : Museum Of The Home. URL: <http://www.geffrye-museum.org.uk/collections/thematics/17th/pictures/page-1/>. (1. 12. 2014.)